

VYSOKÁ ŠKOLA BÁŇSKÁ – TECHNICKÁ UNIVERZITA OSTRAVA
EKONOMICKÁ FAKULTA

KATEDRA NÁRODOHOSPODÁŘSKÁ

Politické systémy a ekonomický rozvoj v historii Evropy

Political Systems and Economic Development in the History of Europe

Student: Bc. Tomáš Vitoslavský

Vedoucí diplomové práce: Ing. Lenka Filipová, Ph.D.

Ostrava 2011

Zadání diplomové práce

Student: Tomáš Vitoslavský

Studijní program: Hospodářská politika a správa

Studijní obor: Národní hospodářství

Téma: Politické systémy a ekonomický rozvoj v historii Evropy

Political Systems and Economic Development in the History of Europe

1. Úvod

2. Teorie růstu

3. Agrární éra

4. Industriální éra

5. Informační éra

6. Závěr

Seznam použité literatury

Seznam zkratk

Prohlášení o využití výsledků diplomové práce

Přílohy

Seznam doporučené odborné literatury:

ČIHÁK, M. - HOLUB, T. *Teorie růstové politiky*. 1. vyd. Praha: VŠE v Praze – Fakulta národohospodářská, 2000. 170 s. ISBN 80-245-0126-0.

LANDES, D. S. *Bohatství a bída národů*. Přeložila Emílie Harantová, 1. vyd. Praha: BB/art s.r.o., 2004. 634 s. ISBN 80-7341-291-8.

VARADZIN, F. - FRAIT, J. - ČERVENKA, M. *Ekonomický rozvoj a růst*. 1. vyd. Praha: Professional Publishing, 2004. 330 s. ISBN 80-86419-61-4.

Vedoucí diplomové práce: Ing. Lenka Filipová, Ph.D.

Datum zadání: 26. listopadu 2010

Datum odevzdání: 29. dubna 2011

Ing. Zuzana Kučerová, Ph.D.
vedoucí katedry

prof. Dr. Ing. Dana Dluhošová
děkanka fakulty

Místopřísežně prohlašuji, že jsem celou práci, včetně všech příloh, vypracoval samostatně.

Obsah

1 Úvod.....	6
2 Teorie růstu.....	7
2.1 Faktory růstu.....	7
2.2 Modely růstu.....	8
2.3 Institucionální aspekty růstu.....	13
3 Agrární éra.....	18
3.1 Antika.....	18
3.2 Středověk.....	26
3.3 Novověk.....	31
4 Industriální éra.....	34
3.1 19. století.....	34
3.2 Evropská kolonizace světa a rozvoj USA.....	40
3.3 20. století.....	45
5 Informační éra.....	54
5.1 Soudobý vývoj.....	54
5.2 Shrnutí historického vývoje a perspektivy.....	59
6 Závěr.....	63
Seznam použité literatury.....	65

1 Úvod

Proč některé státy dosáhly velkého bohatství a moci, zatímco jiné stagnovaly nebo zanikly a některé si prošly obojím? To je otázka, kterou si můžeme klást při studiu historie, kdy vidíme takových příkladů hodně. Například vzestup malých Athén, které dokázaly odrazit velkou perskou říši, ale později upadly. Nebo růst města Říma ke středozevní velmoci, jejíž odkaz nás dodnes ovlivňuje, ale přesto nakonec zanikla. I když Čína, Indie a Blízký východ vytvořily také vyspělé civilizace, po nějaké době zakrněly, zatímco Evropa po pádu Říma dokázala značně vyrůst a téměř ovládnout svět a nepřímo ovlivnit i neovládnuté země, které se pod jejím vlivem začaly měnit.

Na tento vývoj mělo samozřejmě vliv více faktorů od geografie, klimatu, kultury, náboženství až po politický systém. V práci se budeme zabývat pouze vývojem vazby mezi politickým systémem a ekonomickým rozvojem a na jejím konci také možnostmi budoucího vývoje, jaká je budoucnost současného politického a ekonomického vývoje. Celkově budeme postupovat empirickým způsobem, čili zjistíme historickým studiem, co bylo pozitivní a negativní zkušeností pro rozvoj Evropy, a domyslíme možný vývoj v budoucnosti.

Cílem této práce je analýza konkrétní vazby mezi politickým systémem a ekonomickým rozvojem v historii Evropy, která dosáhla civilizačního vzestupu a značného blahobytu, abychom pochopili, které aspekty politických systémů ovlivňovaly ekonomický rozvoj Evropy a které aspekty ekonomického vývoje ovlivňovaly politický vývoj, ať už pozitivním nebo negativním směrem.

Stať práce je rozdělena do čtyř kapitol počínaje druhou a konče pátou.

Druhá kapitola popisuje jednotlivé teorie růstu, od Harrodova modelu po Ramseyův model, novou teorii růstu, poté institucionální aspekty růstu jako transakční náklady, byrokracii, zájmové skupiny aj., nakonec politický systém a ideologie. Získáme tak určité východisko, pomocí kterého můžeme zkoumat politické a ekonomické aspekty dějin.

Třetí kapitola se věnuje agrární éře, která pokrývá antiku, středověk a novověk. V antice se podíváme na rozvoj Athén, Sparty, helénistických států, poté budeme sledovat vývoj Říma jako republiky a impéria. Ve středověku uvidíme počátky rozvoje dnešních národů Evropy a v novověku konsolidaci či stagnaci těchto národů.

Čtvrtá kapitola o industriální éře popisuje dopady průmyslové revoluce a moderních ideologií. S francouzskou revolucí začal rozvoj liberalismu a tržní ekonomiky. Těmto

principům odporovaly socialismus a plánovaná ekonomika, které se prosazovaly díky ruské revoluci. Porovnáme si jejich přednosti a slabiny. Neopomeneme ale také konzervatismus s jeho pragmatickou politikou, jak ji provozovalo např. Německo. Tehdy Evropa nejvíce dominovala světu, takže zjistíme, jaké důsledky měl evropský kolonialismus na rozvoj světa.

Pátá kapitola se zabývá informační érou, která je charakteristická rozvojem informačních technologií, kdy se zrychluje tempo inovací a technický pokrok obecně. Tehdy si přiblížíme soudobý vývoj posledních let, pokusíme si shrnout celkový historický vývoj a najít v něm mechanismus, který dostal Evropu a Západ povšechně na vrchol světové civilizace, a s jeho pomocí promyslet možné perspektivy budoucího vývoje.

2 Teorie růstu

2.1 Faktory růstu

Pro pochopení ekonomického rozvoje v historii, musíme si definovat jeho faktory. Vyjdeme z definic uváděných Jurečkou (2005) a doplníme historickými souvislostmi.

Nejdůležitějším faktorem je *práce*. Práce je vědomá a účelná lidská činnost, schopnost užívat pracovní sílu při vytváření statků, sloužících k uspokojení potřeb. Je hlavním zdrojem bohatství. Také ji můžeme definovat v užším smyslu jako činnost vykonávanou ve specifických vazbách námezdních vztahů.

Příroda, resp. půda znamená zemědělskou půdu, pozemky, ale všechny přírodní zdroje, ať už energetické zdroje, neenergetické suroviny, lesy či vodní toky, mohli bychom je také členit na obnovitelné a neobnovitelné zdroje. Tento faktor má značný význam dodnes, ačkoliv v příslušném, primárním sektoru nepracuje takové množství pracovní síly jako v minulosti. Časové období, v němž většina populace pracovala v tomto sektoru, můžeme označit jako agrární éru čili starověk, středověk a období před průmyslovou revolucí.

Kapitál jsou statky, které byly vyrobeny, aby jejich prostřednictvím byly vyrobeny statky jiné, spotřebního nebo výrobního rázu. Kapitál je tedy představován stroji, nástroji a různými výrobními prostředky. Můžeme ho ještě členit na fixní kapitál jako budovy, stroje a dopravní zařízení, zatímco zásoby surovin, materiálu aj. představují oběžný kapitál. Kapitál se tedy vyskytoval také od počátku dějin ve formě pluhu, nožů, mlýnů, později manufaktur a továren, slévárenských nástrojů a dodnes hraje značnou roli. Dobu jeho největšího významu,

kdy v odpovídajícím, sekundárním sektoru pracovalo velké množství obyvatelstva, bychom mohli nazvat industriální érou čili přibližně novověk s průmyslovou revolucí.

V modelech růstu se dostaneme i ke koncepcím lidského kapitálu a technického pokroku, jejichž význam stále roste. Tyto faktory, které zvyšují produktivitu práce, stimulují také ekonomický rozvoj. Růst gramotnosti, rozšiřování dostupnosti vzdělání a kvalifikace obyvatelstva a s ním související vynálezy a objevy, inovace a zlepšování, měly v historii pomalý průběh. S vypuknutím průmyslové revoluce, na niž navázala vědeckotechnická revoluce, došlo k akceleraci růstu. V budoucnosti můžeme počítat se zvyšováním tempa. Toto časové období probíhající už v současnosti a zatím neukončené bychom mohli označit jako informační éru, kdy většina pracovní síly se přesouvá do terciárního sektoru.

2.2 Modely růstu

Modely růstu slouží k vysvětlení toho, proč ekonomika roste, jaké jsou podněty růstu, co ho stimuluje. Budeme se zabývat pouze moderními teoriemi za poslední půlstoletí.

Harrodův model

Tento model patří k známým modelům moderní teorie růstu. Snažil se dynamizovat Keynesovu teorii propojením teorie krátkodobé nerovnováhy s teorií růstu. Také je nazýván Harrodův-Domarův model. Základním předpokladem je konstantní poměr kapitálu k výstupu C , označovaný jako akcelerátor. Dalším předpokladem je míra úspor s . Tím pádem je důležitý poměr úspor a akcelerátoru, píše Čihák (2000). Harrod pracuje se třemi různými tempy růstu:

očekávané tempo růstu, které předpokládáme,

zaručené tempo růstu, které je realizováno, když očekávané tempo se rovná s/C ,

skutečné tempo růstu, které nastane při odchylce očekávaného tempa od s/C .

S tím souvisí Harrodův problém nestability, kdy je očekávané tempo růstu vyšší než zaručené, takže skutečné tempo bude ještě vyšší než očekávané, protože investoři se budou domnívat, že očekávali málo. Obdobně očekávané tempo nižší než zaručené tempo povede k tomu, že skutečné tempo bude ještě nižší než očekávané tempo. Předpokládá se, že očekávání jsou upravována proporcionálně podle toho, o kolik minulá předpověď nevyšla.

V modelu s konstantním poměrem kapitálu k výstupu lze pozorovat stálý růst. Tento stálý růst je však nestabilní; vychýlená očekávání vedou k výchylce v tempu růstu, které se

může prohloubit.

Při zahrnutí práce předpokládejme, že součet tempa růstu pracovní síly a tempa technologického pokroku spořicího práci je roven zmíněnému poměru s/C . Zaručené tempo růstu je zároveň tempem rovnovážným a ekonomika se tak nachází v dynamickém optimu. Není-li vyrovnávací mechanismus, vychýlení jednoho parametru, např. snížení s , způsobí růst tempa růstu pracovní síly a důsledkem bude permanentní růst nezaměstnanosti. Pro vyrovnání je možné změnit C , ale neplatil by původní předpoklad a nastoupila by substituce práce a kapitálu. Variantou je změna s , se kterou pracoval Kaldor a která závisí na rozdělení důchodu mezi dělníky a kapitalisty kvůli odlišnému sklon k úsporám. Našel sílu vedoucí k rovnováze.

Solowův model

Bývá také označován jako Solowův-Swanův model a představuje pro většinu ekonomů základní rámec pro analýzu ekonomického růstu. Předpoklady jsou neoklasická produkční funkce s možností substituce práce a kapitálu. Neoklasický model tvrdí, že k dosažení stabilního růstu (rovnost jednotlivých temp růstu) dochází pomocí změn v parametru C . Dojde-li např. ke snížení míry úspor s , zaručené tempo růstu začne být nižší než tempo přirozené. Projeví se nedostatek kapitálu, zato pracovní síly bude dostatek. Oproti Harrodovu modelu nedojde k nezaměstnanosti, ale k substituci kapitálu pracovní silou, C bude klesat a ekonomika se posune k nové rovnováze, v níž výstup, kapitál, práce budou růst stejným tempem a obnoví se stabilní růst, jak uvádí Čihák (2000).

Harrodovsky neutrální technologický pokrok: výraz „Harrodovsky neutrální“ nebo „rozšiřující práci“, jak uvádí Čihák (2000, s. 16), znamená, že technologické inovace působí na výstup, jako by znásobovaly objem fyzické práce. Tento typ technologického pokroku vede ke stálému stavu s konstantním poměrem kapitálu a výstupu, jak to odpovídá empirickým pozorováním.

Konstantní výnosy z rozsahu znamenají, že zdvojnásobení obou vstupních faktorů vede ke zdvojnásobení výstupu. Hodí se však pro ekonomiku střední velikosti ve smyslu míry rozvinutosti.

Kladné a klesající mezní výnosy z faktorů: přidáním dodatečné jednotky vstupu se zvýší výstup, ale zvyšování výstupu je s rostoucím objemem vstupu stále obtížnější.

Inadovy podmínky: výnos z faktoru může klesnout k nule při vysokém objemu faktoru a naopak.

Klíčová rovnice obsahuje skutečné úspory na jednotku efektivní práce, udržovací investice určené k tomu, aby kapitál na jednotku efektivní práce neklesal. Kapitál v průběhu času znehodnocuje, musí docházet k novým investicím nahrazujícím opotřebení kapitálu.

Stálý stav, ústřední pojem modelu, je situace, kdy se výstup a kapitál na jednotku efektivní práce nemění. Pokud je kapitál na jednotku efektivní práce nižší než stálý stav, skutečné investice jsou vyšší než udržovací investice, takže se kapitál na jednotku efektivní práce zvyšuje. Pokud je kapitál na jednotku efektivní práce naopak vyšší než stálý stav, skutečné investice jsou nižší než udržovací investice, takže kapitál na jednotku efektivní práce klesá. Pracovní síla roste konstantním tempem, efektivní práce roste sečteným tempem růstu pracovní síly a růstu technologie, stejně tak roste i objem kapitálu a výstupu. Výstup na hlavu a reálná mzda roste tempem růstu technologie, zatímco výstup na jednotku kapitálu, mezní výnos kapitálu a úroková sazba jsou konstantní.

Zlaté pravidlo představuje podmínku, která musí být splněna, aby ekonomika konvergovala k stálému stavu vykazujícímu maximální úroveň spotřeby na jednotku efektivní práce. Tehdy se reálná úroková sazba ve stálém stavu odpovídající zlatému pravidlu musí rovnat dlouhodobému tempu růstu výstupu. Platí, že míra úspor se rovná podílu mezní a průměrné produktivity kapitálu.

Solowův model předpovídá, že ekonomiky konvergují ke svým stálým stavům, konkrétně chudé země budou dohánět bohaté. Především konvergují k sobě ekonomiky, které konvergují ke stejnému stálému stavu, mají tedy stejný tvar produkční funkce, tempo růstu populace, míru úspor a míru odpisů. Míra výnosu z kapitálu je nižší v zemích s vyšším kapitálem na pracovníka, což vytváří stimul k přelévání kapitálu z bohatých do chudých zemí a tedy k rychlejší konvergenci, ovšem za předpokladu otevřené ekonomiky.

Jediným zdrojem růstu výstupu na hlavu v Solowově modelu je v dlouhém období růst technologie. V krátkém období je růst způsoben technologickým pokrokem a akumulací kapitálu.

Model dokázal být jednoduchý a uměl odvodit předpovědi neodporující pozorováním. Je kritizován za nereálné předpoklady, neschopnost vysvětlit růst výstupu na hlavu a empirické problémy. Růst technologie není nijak vysvětlen, je exogenním faktorem, ale to nevysvětluje hlavní složku růstu. Problém je ve skutečných mezinárodních rozdílech v životní úrovni oproti předpovědím. Rychlost konvergence je mnohem pomalejší než podle modelu.

Ramseyův model

Model odstraňuje nedostatky Solowova modelu pomocí řešení optimalizačních úloh. Je možné ho chápat metodologicky jako rozšíření předchozího modelu, i když vznikl mnohem dříve, jak píše Čihák (2000). Základní předpoklady jsou stejné jako u Solowova modelu.

Důležitými pojmy jsou funkce okamžitého užitku (výše užitku jednotlivce v konkrétním časovém okamžiku) a funkce celkového užitku (diskontovaná suma užitek jednotlivce nebo rodiny za celý rozhodovací horizont).

Funkce okamžitého užitku předpokládá, že okamžitý užitek jednotlivce v čase závisí na výši jeho spotřeby v daném období. Pracuje se s konstantní relativní averzí k riziku.

Funkce celkového užitku uvažuje v nekonečném rozhodovacím horizontu. Celkový užitek je sumou okamžitých užitek přes všechna časová období od současnosti do nekonečna. Jednotka užitku může mít v různých obdobích různou hodnotu, proto je potřeba jednotlivé užitky diskontovat na jejich současnou hodnotu. Při zahrnutí růstu populace a rodin lze předpokládat buď snahu maximalizovat užitek jednoho reprezentativního člena, nebo snahu maximalizovat součet užitek celé domácnosti.

Nejjednodušší verzí je model plánované ekonomiky s nulovým růstem populace a technologickým pokrokem a nespojitým časem.

Závěry Ramseyova modelu jsou podobné závěrům Solowova modelu. Hlavní rozdíl mezi modely spočívá v metodologickém východisku. Ramsey vysvětloval rozhodování jedinců pomocí řešení optimalizačních úloh, tímto je důsledně neoklasický.

Ramseyův model pro otevřenou ekonomiku obsahuje tyto dodatečné předpoklady: velký počet zemí, domácí a zahraniční kapitál jsou dokonalými substituty, saldo běžného účtu v určité ekonomice se rovná záporné hodnotě změny jejího agregátního čistého dluhu vůči zahraničí, existuje pouze jeden druh zboží, práce je nemobilní.

Nová teorie růstu

Její rozvoj je spojen s oživením zájmu o teorii hospodářského růstu. Snaží se řešit problémy neoklasické teorie růstu. První směr teorie vychází z toho, že hnací silou růstu není růst technologie, ale kapitál chápáný však mnohem širěji, nejen jako fyzický ale i lidský kapitál. Druhý směr souhlasí se Solowem, že kapitál není hnací silou růstu, ale oproti němu interpretuje efektivnost práce jako znalost a modeluje její vývoj v průběhu času.

Význam kapitálového koeficientu

Kapitálový koeficient zmíněný v neoklasickém modelu hraje důležitou roli. Jeho hodnota představovala velký problém, oproti modelu se ukázala reálná hodnota mnohem vyšší. Vysvětlení může spočívat v externalitách a lidském kapitálu, píše Čihák (2000).

Externality. Část výnosu z akumulace kapitálu nepřibývá akumulujícím firmám, ale jiným firmám, protože s akumulací kapitálu dochází k akumulaci znalostí, zkušeností jakožto součásti technologie. Pozitivní externality jsou spjaté s akumulací kapitálu, negativní jsou spojené s možností levně najímat další pracovní sílu místo investice do technologie. Pokud akumulace kapitálu je spojena s významnou pozitivní externalitou, tržní řešení je paretoovsky suboptimální a otevírá prostor pro státní zásahy. Empirie není však jednoznačná.

Lidský kapitál. Pokud do pojmu kapitál zahrneme nejen fyzický, ale i lidský kapitál, dostaneme vysoké hodnoty kapitálového koeficientu. Určitým odhadem podílu lidského kapitálu může být růst průměrné mzdy v závislosti na vzdělání. Podle výzkumu dvě třetiny příjmů průměrného pracovníka jsou výnosy ze vzdělání.

Model AK

Předpokládají se konstantní výnosy z rozsahu, konstantní výnosy z akumulovaného faktoru, *AK*. Pod akumulovaným faktorem si představíme nejen fyzický, ale i lidský kapitál. Model je tak schopen generovat endogenní růst.

I při absenci technologického pokroku roste ekonomika v tomto modelu konstantním nenulovým tempem. Tempo růstu je tím vyšší, čím vyšší je míra úspor nebo úroveň technologie, naopak tím nižší, čím nižší je tempo růstu populace nebo odpisová míra. V modelu však chybí předpoklad klesajících mezních výnosů z kapitálu, což vede ke stejnému tempu růstu ve všech ekonomikách, ale to neodpovídá skutečnosti.

Proto existuje alternativní model s přechodovou dynamikou, který zahrnuje prvek konvergence z neoklasického modelu a přitom zachovává konstantní výnosy z rozsahu.

Další možností, která zahrnuje *AK*, Cobb-Douglasovu funkci aj. je model s produkční funkcí typu CES (konstantní elasticita substituce). Tato funkce vykazuje konstantní výnosy z rozsahu. Mezní a průměrné výnosy z kapitálu jsou kladné a klesající pro všechny hodnoty elasticity substituce. V tomto modelu ekonomika s nižší počáteční hodnotou kapitálu na jednotku efektivní práce bude mít vyšší tempo vybavenosti práce kapitálem.

Dvousektorový model růstu s vědou a výzkumem

Ekonomika má dva sektory. Firmy v prvním sektoru vyrábějí zboží a služby, firmy v druhém sektoru vyrábějí znalost, kterou volně využívají oba sektory. Jedná se o rozšíření modelu AK. Rozlišíme tři případy podle toho, jestli je parametr θ (míra výnosů z vyráběných výrobních faktorů) větší, menší nebo roven 1. Z modelu s θ menším než jedna vyplývají dva závěry:

dlouhodobé tempo růstu výstupu na pracovníka je rostoucí funkcí tempa růstu populace v rámci celého světa,

dlouhodobé tempo hospodářského růstu není ovlivněno objemem pracovní síly věnující se inovacím, protože dodatečná znalost má malý přínos k dalšímu zvyšování znalosti, takže zvýšení tempa růstu znalostí není udržitelné.

Z modelu s θ větším než jedna vyvodíme velmi odlišný výsledek. Ekonomika místo konvergence ke stálému stavu vykazuje neustále se zrychlující růst. Znalosti jsou tak produktivní, že dodatečná znalost zvyšuje tempo růstu znalostí.

V případě s θ rovným jedné jsou dvě možnosti: při kladném tempu růstu populace tempo růstu znalostí také roste, při nulovém tempu růstu populace tempo růstu znalostí je konstantní, ekonomika se okamžitě ocitá ve stálém stavu.

2.3 Institucionální aspekty růstu

Růst ekonomiky je však také ovlivňován rozdílnými podmínkami jednotlivých zemí. Ekonomika je ovlivňována existencí různých institucí jako náboženstvím, sociálními zvyklostmi, kulturou, historií, různými konvencemi aj.

Institucionální ekonomie

Institute se dají definovat velmi obecně jako jakékoliv omezení, které utváří ekonomické chování lidí. Můžeme je dělit na formální v zákonné formě a neformální jako zvyky, tradice, obvykle to nazýváme kulturou dané společnosti, jak píše Mlčoch (2005).

Důležitou jednotkou analýzy v institucionální ekonomii je transakce, která představuje jakýkoli akt směny či transferu mezi účastníky smluvního vztahu. Transakční náklady jsou náklady na provoz ekonomického systému, představují jakousi analogii tření ve fyzice.

Teorie vlastnických práv umožňuje nový pohled na ekonomickou směnu. V transakci

jsou směřovány dva svazky vlastnických práv mající vztah k směřovanému statku či službě. Dochází ke směně spíše vlastnických práv ke statkům, než statků samotných. Statek musí být definován nejen technickými vlastnostmi a užitnou hodnotou, ale právními omezeními.

Teorém Ronalda Coaseho říká, že jsou-li vlastnická práva volně převoditelná a jsou-li transakční náklady nulové, pak výchozí rozdělení vlastnických práv není podstatné pro alokaci zdrojů. Po výchozím rozdělení vlastnických práv jsou tato práva přeskupována individuálními vlastníky prostřednictvím transakcí dobrovolně sjednaných z jejich vůle do nových vlastnických struktur, jež maximalizují celkovou hodnotu zdrojů.

Existuje tzv. makroverze teorému přibližně v tomto znění: Pokud jsou transakční náklady nulové, pak je ekonomický růst a rozvoj země nedotčen libovolným typem vlády dané země. Avšak jakmile jsou transakční náklady pozitivní, pak distribuce moci a institucionální struktura institucí formulujících „pravidla hry“ jsou kritickými faktory rozvoje.

Teorie státu (vlády) byla opomíjena, což je paradox vzhledem k významu role státu v ekonomické historii. Úkolem státu je stanovení a dodržování „pravidel hry“ čili zavedení a udržování řádu. Řád je takový stav ve společnosti, který účastníkům hospodářského života umožňuje činit racionální očekávání. Ochrana (nejen vlastnických práv) a spravedlnost jsou „veřejné statky“, bez nichž není civilizační vzestup a řád ve společnosti možný. Mlčoch (2005, s. 127) cituje D. Northa, že „každé pravidlo hry je lepší než žádné pravidlo“.

Teorie institucionální změny zkoumá, jak organizace při sledování svého cíle (maximalizace bohatství, důchodu aj.) pomalu pozměňují institucionální strukturu. Samy organizace jsou funkcí nejen institucionálních omezení, ale i jiných (technologie, preference, rozpočtové omezení). Stabilita institucionálního rámce je nutnou, ale ne postačující, podmínkou pro velmi složité systémy interakcí, jakým je např. moderní tržní ekonomika. Stabilita úzce souvisí s chápáním řádu ve společnosti. Sama ale nezaručí rozvoj, někdy je potřebná změna institucí.

Institucionální změna probíhá jako důsledek změny relativních cen a změny preferencí aktérů na trhu. Při snaze o vyjednávání nového parametru smlouvy, která je ukotvena v nějakém „pravidle hry“, se ukáže nutnost změny samotných pravidel. Aktér žádající změnu může investovat zdroje do pokusu o změnu pravidel. I přes šokové změny způsobené válkami, revolucemi, přírodními katastrofami je naprostá většina institucionálních změn gradualistického typu, zdůrazňuje Mlčoch (2005).

„*Path dependency*“ neboli závislost na ušlé cestě vyjadřuje skutečnost, že instituce v každé zemi a v každé době závisejí na institucionálním rámci, jímž historicky prošly. Institucionální omezení mají až neobvykle silný vliv i po změně formálních „pravidel hry“. Kulturní dědictví je v institucionální oblasti významnější než v procesu technických změn.

Hospodářský systém

Jedná se o celou síť vazeb mezi mnoha ekonomickými subjekty, mezi nimiž musí existovat nějaký koordinační mechanismus. Zjednodušeně existují dva teoretické typy: tržně cenový a organizačně příkazový, jak uvádí Kliková (2003).

Tržně cenový mechanismus má charakteristickou kauzalitu poptávka - cena – nabídka. Tržní systém je ekonomická soustava s decentralizovaným rozhodováním mnoha tržních subjektů. Většina ekonomů se shoduje v tom, že tento systém vede k optimální alokaci zdrojů, maximální hospodárnosti a maximálnímu uspokojení.

Organizačně příkazový mechanismus funguje na bázi organizace jako cílevědomé koordinace činností více osob. Lidé vstupují do organizace s předem definovaným cílem. Vztahy mezi subjekty mají centralizovaný autoritativní ráz. Cíle se dosahuje plánováním.

Politický systém

Nositelé politických názorů jsou politické strany se svými specifickými programy. Pro sjednocení protichůdných zájmů je potřeba používat mechanismus kolektivního rozhodování, např. veřejné volby typické pro demokratický stát, jak píše Kliková (2003).

Systém demokracie a tržní ekonomiky je zatím nejúspěšnější: odráží přání většiny, urovnává konflikty mezi politickými subjekty, posiluje jistotu subjektů, usměrňuje kolize zájmů rozhodnutím většiny. Trpí však nedostatky jako možnost nedosažení společného zájmu navzdory volbám (Arrowův paradox), existence koalicí s politikou nevhodnou pro většinu voličů. Problémem je také heterogenní struktura společnosti se svými zájmovými skupinami.

Byrokracie

Rozhodnutí přijatá vládou se realizují výkonným aparátem, který najdeme ve všech velkých organizacích, především u vlády. Má hierarchickou strukturu, nemusí respektovat individuální potřeby těch, kterým má sloužit, nenese náklady své činnosti, disponuje zdroji, které nejsou jeho vlastnictvím. Při negativním vývoji může dojít k vyhledávání renty.

Zájmové skupiny

Důležitá rozhodnutí můžou být přijata mimo stát, prostřednictvím zájmových skupin jako např. odbory nebo důchodci. V minulosti by se dalo mluvit s rezervou podobně o šlechtě, duchovenstvu aj. Za velmi důležitou zájmovou skupinu považuje Heywood (2007) armádu, kterou se zabývá ve stejném rozsahu jako byrokracií.

Typy politických systémů

V historii existovaly různé politické systémy. Podle tradiční aristotelovské typologie je můžeme rozlišit na prospěšné všem (monarchie, aristokracie, politeia) a prospěšné pouze vládcům (tyranie, oligarchie, demokracie). První případ představuje vládu jednoho člověka, druhý skupiny mála, třetí skupiny mnoha. Aristotelés považoval demokracii za škodlivou kvůli riziku, že masy podlehnou demagogovi, který může získat příliš velkou moc. Navrhoval tedy systém kombinující demokracii a aristokracii jménem politeia, jak píše Heywood (2007).

Absolutismus je spojován obvykle s absolutní monarchií. Takový stát má ničím neomezenou moc, jen vnější síla ho může omezit. Princip spočívá spíše v nároku na moc než ve výkonu moci. Pouze absolutní stát může zaručit řád a společenskou stabilitu. Nárok na absolutní moc je založen na náboženském nebo racionalistickém principu, nejedná se o moc svévolnou či bezbřehou. Jean Bodin psal o nedílné a suverénní moci, nejvyšší autoritě omezené boží vůlí nebo přirozeným právem.

Autoritarismus je víra ve vládnutí „shora“ bez ohledu na souhlas lidu. Autorita má přednost před individuální svobodou. Lze pod něj zahrnout absolutismus, tradiční diktatury, vojenské režimy.

Republikanismus představuje princip suverenity lidu, autorita pochází ze souhlasu lidu, čímž se odmítá monarchie a dynastický princip. Objevuje se ve starověku, např. římská republika, existovaly i ve středověku jako benátská, novgorodská, janovská republika aj. S novověkem nastal rozmach republik. Rozvoj moderní demokracie a republiky započal mimo jiné díky myšlenkám Johna Locka a Montesquieuho, kteří trvali na suverenitě lidu, nikoli panovníka, a dělbě moci zabraňující akumulaci a zneužití moci.

Liberální demokracie jako zatím nejúspěšnější forma vlády obsahuje tyto rysy: ústavní vláda, občanské svobody, systém brzd, pravidelné volby, politický pluralismus, nezávislost zájmových skupin na státu, tržní hospodářství.

Typy ideologií

Časem vznikly různé ideologie, které nabízejí hodnocení stávajícího řádu, předkládají model žádoucí budoucnosti a ukazují k její realizaci, jak vysvětluje Heywood (2007).

Liberalismus vznikl s rozvojem kapitalismu a průmyslovou revolucí. Mezi jeho rysy patří: individualismus, svoboda, rozum, rovnost, tolerance, konsensus, konstitucionalismus. Ústřední hodnotou je svoboda. Člení se na klasický a moderní liberalismus.

Konzervatismus vznikl jako reakce na tempo ekonomických a politických změn vlivem průmyslové revoluce. Rysy konzervatismu jsou: tradice, pragmatismus, nedokonalost člověka, organické pojetí společnosti, hierarchie, autorita, majetek. Ústřední hodnotou je tradiční řád, společenský pořádek. Lze ho rozdělit na toryovství a křesťanskou demokracii.

Socialismus se zformoval s rozvojem tržní ekonomiky. Jeho rysy jsou: pospolitost, bratrství, sociální rovnost, zdůrazňování potřeb, třída, společné vlastnictví. Ústřední hodnotou je sociální rovnost. Člení se na marxismus, sociální demokracii a třetí cestu.

Demokracie

Slovo má původ v řecké kultuře. I když se tradičně překládá jako „vláda lidu“, není to přesné. Dēmos původně označoval „chudé“ lidi nebo prostě „množství“. Je to nejmlhavější termín kvůli své popularitě, jsou s ním spojeny různorodé významy. Heywood (2007) si položil tři otázky. Kdo je lid? Jak lid může vládnout? Kam může sahát vláda lidu?

Lid. V Řecku dēmos označoval znevýhodněné a nemajetné masy, navíc byla účast omezena na svobodné domorodé muže. Ženy, otroci a cizinci neměli možnost se účastnit politiky. V dnešní době „lid“ znamená všechny dospělé občany. Lid je možné chápat jako nedělitelný s obecnou vůlí, nebo jako pouhou „většinu“. S tím vyvstává nebezpečí tyranie většiny necitlivé vůči menšinám a jednotlivcům.

Vláda se může vykonávat jako přímá nebo zastupitelská demokracie, raritou je totalitní demokracie. Přímá demokracie znamená stálé zapojení do politického rozhodování, zastupitelská demokracie je prováděna pomocí voleb, výběrem těch, kteří za lid budou rozhodovat. Totalitní demokracie znamená, že vůdce vyjadřuje vůli lidu, jak tvrdí fašismus

Rozsah toho, o čem by lid měl rozhodovat, se různí. Liberální pojetí omezuje demokracii na politický život. Koncept radikální demokracie chce vztáhnout demokracii na všechny oblasti sociální existence. Lidé by měli rozhodovat o všem, co ovlivňuje jejich životy, socialismus žádal kolektivizaci majetku jako demokratizaci ekonomického života.

3 Agrární éra

Agrární éra může být definována jako období, v němž hlavním zdrojem obživy je zemědělství. Trvala asi 5000 let do průmyslové revoluce, jak to vymezuje Sirůček (2007).

3.1 Antika

Antika označuje historický vývoj starého Řecka a Říma, jejichž ekonomickými a politickými systémy se budeme nyní zabývat.

Řecko

Pro řeckou civilizaci byl charakteristický pojem – *polis*, kterou Aristotelés definuje jako „společenství rodů a míst pro dokonalý a soběstačný život“, jak ho cituje Zamarovský (2000, s. 152). I když centrem bylo město, státy měly různou velikost, největší byla Sparta, Athény byly menší. Od slova *polis* vznikly výrazy politika a policie. Řekové zdůrazňovali spoluúčast při řízení obce. Člověk, který se nezúčastňoval na činnosti pro *polis*, byl *idiót*. Aristotelés napočítal 158 různých ústav. Řekové tak vyzkoušeli téměř všechny státní formy.

Varadzin (2004) píše, že základnou starořeckého hospodářství bylo zemědělství (pšenice, ječmen) a od 6. století př. n. l. se začaly rozšiřovat vinice a pěstování oliv i fíků. V podhorských oblastech se rozvinulo pastevectví (skot, ovce a kozy). Nejúrodnějšími oblastmi byly Arkádie a Messénie, vynikla athénská, eliadská a marathonská rovina. Obilnářstvím a dobytkářstvím proslula Thessálie. Rozvoj obyvatelstva si vyžádal zásobování obilím ze vzdálenějšího okolí, což vedlo k pravidelným obchodním vztahům. Problémy nedostatku se ukázaly u kovů. Řekové měli dostatek mědi na Euboji. Disponovali i nalezišti železné rudy. Athény měly stříbrné doly v Laurionu a Maroneách. Zlata bylo méně, mramoru byl dostatek.

Základem obchodování byly výrobky z řemeslných dílen, v nichž se živila velká část městského obyvatelstva. Většinou měly drobnou a střední velikost, měly převážně domácí charakter, i když v Athénách existovala zbrojařská dílna o 120 otrocích, jak píše Varadzin (2004). Peníze jako všeobecný ekvivalent se objevily pozdě, v průběhu 6. století př. n. l.

Ohledně charakteru ekonomického systému, dominovala rodová aristokracie, která si udržovala status přivlastněním části produktu rolníků a řemeslníků. Rozvinul se systém dlužních nájemných pracovníků a dlužních otroků. Získávání otroků se rozmohlo v koloniích jako zdroj levné pracovní síly. Rolníci vlastnili kolem dvou otroků. Extrémním případem byl jistý Níkiás vlastníci až 1000 otroků, jak uvádí Varadzin (2004). Zvýšené výnosy z otroků

umožnily další rozvoj, což zvyšovalo poptávku po produktech ve Středomoří a Černomoří. Tak se do tohoto systému vtahovaly rozvojem trhu další oblasti. Proces vedl ke specializaci v Řecku na řemeslné výrobky, specializované zemědělské produkty jako víno, olivový olej. Dovážely se produkty jako obilniny, dobytek a kovy.

S rozvojem směny došlo i k migraci svobodných lidí usazujících se v rostoucích městech. Nejrozvinutější polis byly Athény, kde v roce 431 př. n. l. žilo 315 000 obyvatel, jak uvádí Varadzin (2004).

Většina řeckého obyvatelstva představovala svobodný lid (*démós*), vedle nich tu byli porobení původní obyvatelé, cizinci, nejnižše stáli otroci. I když v nejstarších dobách vládl král, později aristokracie, lid se už tehdy podílel na politice. Rychlý rozvoj výroby a majetkové diferenciacie, vzestup řemeslníků a specializovaných producentů spolu s rozvojem obchodu vedl k revolucím, které svrhly aristokracii a nastolily *tyrannis*, výraz tehdy neutrální. Byla to diktatura opírající se o žoldnéře, ale upevnila řecký stát, podnítila jeho rozvoj a nakonec vedla k oligarchii nebo demokracii, jak popisuje Zamarovský (2000).

Upevnilo se soukromé vlastnictví oproti společnému vlastnictví, tím se antika vymezila vůči civilizacím jako Egypt a Mezopotámie. Landes (2004) uvádí, že řecká demokracie se pojila se soukromým vlastnictvím oproti orientální despocii, v níž vládce vlastnil teoreticky všechno. Možnost rozšiřovat soukromý majetek byla významným faktorem růstu, proto se antická civilizace mohla velmi rozvíjet.

V této souvislosti je zajímavé podívat se na názory spisovatele jménem Xenofón, jak je líčí Varadzin (2004). Podporoval peníze jako univerzální prostředek směny a hájil volnost obchodu. Za důležitý prvek považoval právní systém, uznával důchodotvorný efekt zahraničního obchodu, považoval mír za předpoklad úspěšné ekonomické činnosti. Za nejefektivnější prvek rozvoje považoval otroctví, kde měl roli sehrát stát. Jako si soukromníci díky otrokům zajistili nevyčerpatelné příjmy, podobně měl stát získávat otroky, až by na každého občana připadali asi tři. Otroci by se levně pronajímali občanům. Cílový stav představovala situace, kdyby se svobodní občané věnovali politice a kultuře, zatímco příjmy by měli zajištěny prací otroků.

Nejdůležitějšími státy v klasickém Řecku byly Sparta a Athény, které si byly v mnoha ohledech značně protikladné. Sparta byla představitelem oligarchického zřízení a Athény demokratického zřízení. Tato dichotomie se projevila nejostřeji v peloponéské válce.

Spartské zřízení vydrželo téměř 400 let. V čele stála *gerúsia*, rada starších, volených na doživotí z občanů starších nad 60 let, jak popisuje Zamarovský (2000). Lidový sněm se skládal z plnoprávných občanů. Dva králové neměli vládní moc, ale byli veliteli armády a vrchními kněžími. Ke kontrole jejich funkcí existoval pětičlenný sbor *eforů*. Měli být demokratickou kontrolní institucí, ale se stala orgánem všeobecné státní kontroly a získala vliv nad vojenskou a zahraniční politikou státu.

Spartané tvořili rovnostářské společenství, jehož materiální základnou byla státní půda, rozdělená rovným dílem mezi občany. Každý přispíval stejným dílem ke krytí potřeb společenství, měli rovný podíl na všem a rovná politická práva. Jako půda byla státní, tak i otroci byli státem přiděleni občanům na obdělávání. Vzhledem k mnohonásobné početní převaze otroků nad občany představovali neustálou hrozbu, proto byli Spartané militarizovanou společností. Spartská rovnost byla rovností v chudobě, nikoli v blahobytu, žili velmi chudě, prvotřídní měli pouze zbraně. Umění a věda se ve Spartě vůbec nepěstovaly, rozvíjeli pouze vojenské umění. Sparta představovala nejkonzervativnější stát v Řecku.

Athénské zřízení se vyvíjelo déle a zanechalo hlubší stopu v dějinách. Už v rané době byli diferencovanou společností. Po královské vládě nastoupila aristokratická. V čele státu byli *archonté*, jim byl nadřazen *areopagos*, kontrolní orgán. Nebyli však schopni řešit problémy v zájmu většiny a byli nuceni čelit povstání. Příčinou problémů byl rozvoj výroby spojený s šířením otroctví. Aristokraté skupovali usedlosti zkrachovalých majitelů, kteří se stali nádeníky, jiným půjčovali, ti se však zadlužili a stali se otroky. Veškerá půda se stala majetkem mála lidí a chudí trpěli pod bohatými, jak píše Zamarovský (2000).

Drakón utřídil právní systém, ale nevyřešil problém bídy a insolvence. Solón zrušil dluhy, za státní peníze vykoupil občany z dlužního otroctví, poté zakázaného. Lidem bez půdy udělil plná občanská práva. Odstranil rodová privilegia a odstupňoval práva a povinnosti podle majetku. Solónovu ústavu zabezpečil paradoxně tyran Peisistratos. Rolníkům přidělil půdu, zavedl státní úvěr pro chudé zemědělce a řemeslníky, budováním loďstva vytvořil pracovní místa. Také podporoval zahraniční obchod, zahájil těžbu stříbra v Laurionu.

O skutečnou demokracii se zasloužil Kleisthenés, odstranil nerovnost podle majetku, zavedl politickou rovnost pro každého občana. Upravil státní orgány zavedené Solónovou ústavou. Zamarovský (2000) uvádí, že *hélialiá* představovala nejvyšší soud, rada (*búlé*) výkonný orgán, armádu řídil sbor deseti stratégů (později se jedním z nich stal Periklés). Nejvyšším orgánem byl lidový sněm (*ekklésia*). Tato forma demokracie byla přímá, lidového

sněmu se zúčastňovali všichni občané osobně. Plnoprávními občany i ve vrcholné fázi nebyli všichni obyvatelé, z politiky byly vyloučeny ženy, stejně tak usazení cizinci a otroci.

Zamarovský (2000) píše, že přesto v tehdejší době poskytovala největší prostor pro lidskou tvořivost, umožnila nejrychlejší hospodářský a kulturní rozvoj. Vrcholu Athény dosáhly za Periklova působení, který disponoval značnou neformální autoritou a byl patnáct let ve funkci. Periklés zavedl odměnu za výkon funkce porotního soudce, rozšířil náhradu za výkon vojenské služby, zavedl pro chudé proplácení diet za návštěvu divadelních představení. Obzvlášť nákladné veřejné povinnosti přesunul na bohaté, které motivoval čestnými cenami, a dbal na hospodaření. Součástí Periklovy politiky byla investiční výstavba a podpora rozvoje kultury, vytvořil pracovní příležitosti. Athény představovaly nejpokrokovější stát v Řecku.

Po vítězství v řecko-perských válkách se projevila dichotomie mezi oligarchií a demokracií. Původně protiperská aliance Délský spolek v čele s Athénami se transformovala v Athénský spolek a nakonec v říši. Athéňané začali se spojenci zacházet jako s poddanými. Státy, které chtěly z aliance vystoupit, byly vojensky pokořeny a dostaly proathénské vlády. Sparta vytvořila Peloponéský spolek, Řecko se rozdělilo do dvou bloků, mezi kterými vypukla peloponéská válka.

Athény díky svým lidským a materiálovým zdrojům a rezervám měly větší šanci na vítězství, ale Sparta měla nejlepší armádu. Mor oslabil Athény (zahynul i Periklés), Sparta se moru vyhnula a stala se vítězem a hegemonem v Řecku, ale jen krátce kvůli vlastnímu vyčerpání. Nedemokratické agresivní chování Athén vůči zahraničí a svým spojencům zničilo jejich vlastní demokracii. Později se demokracie obnovila za cenu zchudnutí a oslabení.

Dichotomie oligarchie a demokracie se vyřešila třetí silou, absolutismem. Hegemonem Řecka se stala Makedonie, absolutní monarchie, která díky Alexandru Velikému rozšířila řeckou kulturu až do Indie. Po jeho smrti vzniklo mnoho nezávislých království s prosperujícími městy, která konkurovala tradičním polis v Řecku jako Alexandrie, Antiochie, Pergamon. Helénističtí králové podporovali obchod, vědu a kulturu. Helénismus byl vrcholem hlavně vědy. Řecká kultura překročila národní hranice a stala se první univerzální kulturou.

Mezitím Řecko prošlo hlubokou krizí. Země chudla, docházelo k emigraci do helénistických monarchií jako Pontus, Bithýnie, Kappadocie a Pergamon, seleukovská a ptolemaiovská říše, které prosperovaly, zatímco tradiční polis stagnovaly (Athény) či upadaly (Sparta). Emigrací Řecko ztratilo asi čtvrtinu až třetinu obyvatelstva, poklesla porodnost. Polybios, jak uvádí Zamarovský (2000), byl svědkem toho procesu a psal o bezdětnosti v

celém Řecku a nedostatku lidí, který způsobil vylidnění a neúrodu. Zdůvodňoval to především úpadkem morálky. Řecko trpělo válkami mezi spolky demokratických států s vnitřními spory a nekompetentními představiteli, což způsobilo ekonomickou devastaci. Řecko a později helénistické státy byly nakonec dobyty Římem.

Shrnutí vývoje Řecka

Demokratické Athény představovaly nejúspěšnější a nejbohatší stát v určité době, zatímco oligarchická Sparta se nerozvíjela, byla chudá. Athénská demokracie vznikla jako řešení sociálních problémů způsobených rostoucí majetkovou diferenciací, dokázala stabilizovat sociální strukturu a rozumnou politikou zajistit většině životní standard umožněný růstem zemědělství a obchodu. Sparťané žili z renty díky zotročené původní populaci, nikdy nepracovali, proto ekonomicky nerostli. Se svou krutostí nemohli rozšířit množství otroků, kteří by se snadněji vzbouřili. Athénská expanze ale ohrožovala jejich vlastní demokracii. Porážka jim zachránila demokracii, ale omezila jejich další rozvoj. Cesta k absolutistické říši byla nevyhnutelná. Sparta na to neměla zdroje, Makedonie ji nakonec realizovala. Vazba demokracie a blahobytu tedy není jednoznačná, jak jsme viděli na vzestupu helénistických monarchií, které úroveň blahobytu překonaly řecké polis. Řecko se sice demokratizovalo ve formě spolkových států, v čele ale měli nekompetentní politiky, vnitřní a vnější spory škodily rozvoji. Demokracie se prosadila, ale Řecko upadalo ve stínu helénistických států s absolutistickým zřízením. Podrobnější vysvětlení s možnými implikacemi pro současnost uvidíme v 5. kapitole.

Řím

Po královské vládě byla v Římě nastolena republika, která nahradila krále úředníky s titulem prétor, později konzul. Patricijové vlastnili většinu půdy a politická práva, plebejové byli nemajetní a bez práv. Půda byla veřejná a soukromá, s expanzí republiky přibývalo půdy, jejíhož přidělu se plebejové domáhali. Kvůli nedostatku prostředků upadali do dlužní závislosti a otroctví. Tzv. „vystěhování se lidu“ dosáhlo odpuštění dluhů a zřízení úřadu tribuna lidu s právem veta proti zákonu nevyhovujícímu plebejům, s právem svolávat lidové shromáždění aj. Tribuni lidu se stali nejvlivnějšími úředníky republiky. Později se dosáhlo plného zrovnoprávnění plebejů s patriciji. Zbohatlí plebejové splynuli s patriciji a vznikla nová elita (nobilita). Chudí plebejové se rozdělili na rolnictvo a městský proletariát. I když republika byla demokratickým státem, měla silný aristokratický ráz, jak uvádí Zamarovský (2005). Nejvlivnějším orgánem byl senát skládající se z nejbohatších a nejvlivnějších občanů,

kteří nebyli voleni, ale jmenováni na doživotí konzuly, později cenzorem. Zvláštností republiky byla funkce diktátora na šest měsíců v kritických situacích.

Řím především odkázal Evropě ryzí formu centralizovaného státu se stálým vojskem, schopnou administrativou a hlavně právním systémem, který byl důležitým faktorem úspěchu. Římské právo dokázalo být přesné, vyloučilo libovůli soudců a garantovalo rovnost před zákonem, sloužilo jako vzor až do 19. století, jak popisuje Carbonell (2000a).

Zamarovský (2005) píše, že římscí občané byli snad jedinými občany v historii, kteří neplatili pravidelné daně. Úředníci byli neplacení, veřejné stavby se financovaly z válečné kořisti. Hlavním příjmem bylo nájemné z provincií, kde půdu prohlásili za státní majetek ponechaný původním majitelům. Úředníci provincie drancovali. Tato svého druhu daň a jiné poplatky byly vymáhány soukromými osobami (publikány) s vyděračským přístupem.

Tento systém umožnil Římu sjednotit Itálii a ovládnout Středomoří zničením Kartága s velkým potenciálem v obchodu a zemědělství. Kartágo bylo oligarchickým státem bohatším než Řím i po dvou prohraných válkách. Řím pohlcením Kartága získal zdroje k ovládnutí Středomoří i přes sociálně politické problémy plynoucí z expanze. Řím vytvořil impérium s jednotným hospodářským prostorem, kde žilo 35 - 70 milionů lidí podle různých odhadů, které uvádí Varadzin (2004). Při vyšších odhadech bylo římské impérium lidnatější než Čína.

Dobytá území (provincie) byla majetek římského národa. Expanzí se sociální stabilita zhroutila. S množstvím otroků z dobytých zemí se znemožnila obživa rolníků kvůli levné otrokové práci a racionalizaci hospodaření. Bohatství získané vydíráním provincií, lichvou, výnosem velkostatků nobilita investovala do půdy, vykupovala veřejné pozemky a usedlosti rolníků, ba si je násilně zabírala. Rolníci kvůli válkám trávili mnoho let v armádě. Úbytek rolníků snižoval mobilizační kapacity, což vedlo k profesionalizaci armády. Zchudlí rolníci opouštěli venkov a stěhovali se do Říma za prací, nerovnost plodila demoralizaci, rozšířila se korupce, kriminalita, prostituce aj. Jediným možným řešením tohoto stavu se ukázala být pozemková reforma bratrů Gracchů, jak ji popisuje Zamarovský (2005).

Starší bratr Tiberius stanovil maximální výměru. Přebytek měl být za náhradu zabrán a rozdělen rolníkům, kteří by platili malou daň. I když to postihovalo jen největší latifundisty, většina senátorů se postavila proti reformě, většina občanů ji v lidovém shromáždění podpořila. Chtěl demokratizovat soudnictví, zkrátit vojenskou službu aj. Protože se senátorům nepodařilo ho zastavit legálně, zavraždili ho. Mladší bratr Gaius vypracoval široký program přihlížející k zájmům nejen rolníků a bezzemků, ale i městské chudiny a poměrně zámožných

jezdců. Prosadil zákon, který zavazoval stát prodávat obilí chudým občanům za nejnižší cenu. Zavedl se princip, že stát je povinen zabezpečit chudině životní prostředky. Dal stavět silnice, zakládal kolonie. Gaius také ztratil moc a zahynul. Nobilita poté zabila 3000 jeho stoupenců.

V Římě vznikla nová dichotomie ve formě skutečných politických stran: populárové – strana lidu, prosazující pozemkovou reformu a demokratizaci republiky; optimáti – strana nobility, hájící posilování moci nobility a oligarchizaci. Politické spory získaly násilný charakter a přerostly do občanských válek.

Caesar trvale zabezpečil chudině bezplatné přiděly obilí, vytvářel pracovní příležitosti výstavbou kolonií, komunikací, přístavů. Nezáměrným občanům zajistil úlevy při splácení dluhů a nájemného, uděloval občanství kvalifikovaným cizincům. Záměrně si naklonil obnovenou právní jistotou, stabilizací měny. Měštům udělil samosprávu, plánoval kodifikaci římského práva (provedena až za Justiniána). Caesarova diktatura byla předzvěstí císařství. Jeho zavražděním opozice paradoxně dosáhla faktického zániku republiky, kterou se naivně snažili zachránit, jak píše Zamarovský (2005).

Císařství se stalo východiskem z dichotomie mezi optimáty a populáry, která zničila republiku. Císařové víceméně navázali na Caesarovu politiku. Principát byl systém, kdy stále fungující republikánské orgány podléhaly císařově autoritě, byla to jakási konstituční diktatura. Římský mír nastolený císaři měl příznivé důsledky na obnovu ekonomiky, rozvoj řemesel a zemědělství. Růst počtu otroků se velmi zpomalil, jejich práce se stala vzácnější, zmírnilo se zacházení s nimi. Za republiky byly četné otrocké vzpoury, za císařství díky se lepšímu zacházení téměř neobjevovaly. Později bylo zakázáno zabíjení otroků, pokud s nimi pán jednal krutě, mohli být mu odebráni. Nedostatek otroků vedl statkáře k pronajímání půdy bezzemkům (kolónům). Kolóni měli díky osobní motivaci vyšší produktivitu, mohli si ponechat zbytek produkce po odevzdané dávce. Kolonát se stal zárodkem feudalismu.

Císařství zrovnoprávnilo provincie s Římem, přestaly být drancovány svévolnými republikánskými úředníky. Císařští úředníci se pod státním dozorem věnovali provinciím stavbou silnic, mostů, přístavů, lázní, divadel, knihoven a jiných veřejných budov. Římská kultura, právo, způsob života se šířily napříč Středomořím. Zamarovský (2005) píše, že císařský Řím dosáhl za Antoninů vrcholu své existence, největšího blahobytu v antice.

V době krize 3. století rostla císařská moc, byrokratický aparát a armáda po stránce nákladové, rozpočet byl v nerovnováze. Zdrojem krize bylo zemědělství, ve kterém ubývali otroci, ale kolonát se ještě nerozšířil vinou nedostatku prostředků a právního zajištění. Krize

se projevila v obchodu a řemeslech i kvůli vytlačování peněžní směny naturální vinou znehodnocení peněz. Městská samospráva byla omezena. Diocletianus odhodil zbytky republikánských institucí a nastolil čistý absolutismus. Dominát byl systémem neomezené moci císaře. Zavedl správní reformu se čtyřmi prefekturami a dvanácti diecézemi. Pokusil se zhodnotit měnu emisí zlatých, stříbrných a bronzových mincí, důvěra v měnu se vracela pomalu. Reformoval daně zavedením přímých daní, kterými vyrovnal rozpočet. Tím vznikla pro všechny občany daňová povinnost. Armáda najímáním barbarů místo římských občanů snížila náklady.

Římská říše se rozpadla, vlastně se říše rozdělila na dvě části, západní padla, východní trvala dále. I když existují různé názory na příčiny pádu západořímské říše, podíváme se na pravděpodobný mechanismus úpadku popisovaný Varadzinem (2004).

Ekonomika impéria byla velmi různorodá. Vedle sebe existovaly struktury kmenová, otrokářská, městská podobná soudobé tržní ekonomice. Tržní mechanismus fungoval jen v tomto rámci a nebyl všeobecným principem ekonomické činnosti. Tento konglomerát vyžadoval funkční dopravní infrastrukturu a značný mocenský aparát.

Vojensky zajištěná neekvivalentní směna posilovala Řím a oslabovala cizí stát. Když dobytý stát byl integrován do impéria, neekvivalentní směna zůstala a oslabovala celkovou ekonomiku impéria. Oporou neekvivalentní směny se stala armáda, která se profesionalizací stala nákladnější. S rozsáhlým územím rostly náklady na administrativu.

Imperiální blahobyt lákal barbary, jejich příchod vedl k růstu rozporů, jejich verbování do armády se nakonec vymstilo, starali se o své osobní zájmy a říši vnímali jako objekt kořisti. Důležitým faktorem byl také rozklad sociální solidarity v rámci státu, tak se ztratila schopnost vyvážit vztah mezi společenským a individuálním zájmem.

Tyto faktory způsobily zánik západořímské říše spolu s rozdílnými zájmy provincií a tlakem barbarů. Západ říše padl, protože byl méně integrovaný a lidnatý, s horší obrannou kapacitou než východ říše, který přežil a rozvíjel se jako byzantská říše. Carbonell (2003a) dodává, že v důsledku barbarské invaze, Evropa ztratila 50 % populace.

Shrnutí vývoje Říma

Řím vyrostl díky minimálním administrativním nákladům (velmi efektivní stát), ale hlavně díky vojenské síle, blahobytu dosáhl na úkor Kartága a helénistických států, jejichž dobytím zbohatl. Demokratický Řím byl spíše vojensky založen, zbohatl díky otroctví a

zemědělství provincií, oligarchické Kartágo bylo výrazně bohatší díky námořnímu obchodu a vlastnímu zemědělství, což částečně obrací pozici Athén a Sparty. Minimalismus republiky neuměl řešit sociální problémy způsobené expanzí. Reforma Gracchů měla problémy řešit nejen přerozdělením půdy. Ale neschopnost stran dojít ke konsensu vedla k zániku republiky a nastolení diktatury, později císařství, které problémy umělo řešit. Císařství stabilizovalo římskou společnost a snažilo se integrovat provincie veřejnými investicemi, umožnilo tak další růst. Císařství ve 3. století kvůli krizi podlehlo centralizaci, byrokratizaci a militarizaci. Mohlo se už rozpadnout, problémy ale vyřešilo paradoxně zesílením císařské moci, decentralizovalo administrativu, snížilo armádní náklady, reformovalo daňový systém. Rozpad na nové státy byl nevyhnutelný kvůli barbarskému tlaku v heterogenní západní části říše, která se doposud neintegrovala a byla tak slabší.

3.2 Středověk

Jako středověk se obvykle vymezuje období od pádu západořímské říše do objevení Ameriky. Ale lze jeho konec symboličtěji vymezit pádem Konstantinopole a byzantské říše.

Katolická Evropa

Se zánikem antického světa došlo ke změnám v ekonomické sféře. Došlo k rozšíření nových technologií a vzniku nových produkčních center. Státní forma organizace sociálního a ekonomického života se rozšířila do okrajových oblastí jako severní, střední a východní Evropa. Feudální produkční systémy se formovaly jako spojení autonomních jednotek, základem bylo spojení rodově kmenových jednotek s odkazem antické civilizace, jak píše Varadzin (2004). Kvůli přerušení kontaktů ve Středomoří byla snížena poptávka a znemožněna rychlá obnova produkčních center zaniklé západořímské říše. Vznik nových států ale způsobil další rozvoj civilizovaného světa, tím se rozvíjel ekonomický potenciál světa.

Germáni osídlovali západní Evropu kolonizací volné půdy a zachovali správní strukturu. Barbaři přejímali antické technologie jako výroba železa, vodní mlýny, keramika a stavebnictví. S rozvojem řemeslné výroby se pojí i vznik nových států. Transfer technologií probíhal i ve východní Evropě, kde Kyjevská Rus se rozvíjela pod vlivem Byzance.

Drška (2004) píše, že nástupem barbarských států se obnovila samospráva menších jednotek na základě lenního systému (feudalismus), který byl důsledkem přenesení rodově kmenové pospolitosti do nových podmínek. Díky tomu se stát stal méně nákladným. Jeho

armádu tvořili znovu občané (lépe řečeno poddaní), nikoli profesionálové. Nejdále pokročili Frankové, kteří ovlivnili institucionální a kulturní podobu Západu. Základem franské říše byl systém osobních hierarchicky uspořádaných vztahů, ze kterých se vyvinul lenní systém. Vznikal podle všeho z germánské válečné družiny kolem králů a antické komendace (svěření se do ochrany). Časem se léno (*feudum*) stalo dědičným.

Po rozpadu franské říše vzniklo francouzské království, německé, italské aj. Byly to slabé celky, které překryla Svatá říše římská, která se pokusila realizovat univerzální říši spojující církevní a světskou moc. Nedokázala překonat historický vliv kmenového dělení, německá šlechta se fakticky osamostatnila. Císaři nedokázali také ovládnout rostoucí církev.

V této souvislosti Landes (2004) uvádí, že pojetí majetkových práv se přenášelo křesťanským učením. Středověcí křesťané odmítali nároky pozemských vládců, nepřímo se tak chránilo soukromé vlastnictví. Fragmentace států podpořila konkurenci. Západní křesťanství rozlišovalo mezi světským a duchovním majetkem oproti východnímu.

Drška (2004) píše, že na Západě se střetly císařství a papežství. Obě síly nárokovaly univerzální moc v křesťanském světě. V průběhu bojů obě síly ztrácely vliv v Evropě s rozvojem „národních“ států, i když stále hrály roli dynastické zájmy. Prosadila se národní královská ideologie oproti univerzalismu říše či církve. Král se stal svrchovaným pánem ve svém království, hlavně ve Francii, ale i Španělsko, Skandinávie aj. nastupovaly tuto cestu. Centralizující se Francie po stoleté válce vytlačila říši a papežství jako hegemon Západu.

Prosazování osobní závislosti souviselo s charakterem společnosti založené na vztazích nadřízenosti a podřízenosti. Společnost nebyla individualizovaná. Prioritu měly vazalské vztahy, rytířská sdružení, klášterní komunity, církevní klérus, kupecké gildy, řemeslnické cechy, městské komuny, selské občiny. Systém řemeslnických cechů a kupeckých gild vytvořil regulaci na straně nabídky, ale umožnil udržet při životě samostatné výrobce. Specializace a množství byly dány postavením města v dělbě práce a charakteru trhu. Varadzin (2004) uvádí, že Paříž měla přes 300 cechů, jinak ve městech nebylo víc než deset nebo dvacet. Regulace nabídky se prováděla ohledně množství mistrů, produkční kapacity a objemu surovin. Tak se udržovala sociální stabilita.

Vlastníci dominií pochopili možnost zakládání osad, získání vyšších výnosů. Panovníci zvali kolonisty, přidělovali právo lokace církevním řádům, lokální vlastníci osídlovali nevyužitou půdu ve svém dominiu. Nizozemci osídlili bažinaté kraje Visly a Labe, Němci se dostali do Transylvánie. Poskytovala se jim emfyteuze, právní ochrana, která

stabilizovala individuální vlastnictví a upevnila majetkové držby, jak píše Varadzin (2004).

Do 14. století vzrostlo evropské obyvatelstvo z 57,1 milionů na 80 milionů. Avšak došlo k demografické krizi, kdy v důsledku „černé smrti“, stoleté války a mongolské invaze populace klesla na 55 milionů. V 15. století se stav populace vyrovnal, možná dokonce předešel, podle odhadů populace čítala 73,8 až 87,7 milionů, jak uvádí Varadzin (2004).

Kvůli populační krizi se šlechta pokusila obyvatelstvo podřídit tužší kontrole, nastala vlna znevolňování, která uspěla ve východní Evropě. Uherská a polská šlechta dosáhla moci získáním trvalých privilegií a vznikem šlechtické oligarchie, jak popisuje Carbonell (2003a).

Na Západě tomu zabránil rozvoj měst. Město ve středověké Evropě navázalo na antickou polis a tvořilo samostatnou správní jednotku s garantovanými právy. Evropská města vstupovala do svazku s domácími subjekty, vznikaly mezinárodní korporace. Disponovala armádou, daněmi, hospodářskou politikou a právem, byla středisky obchodu a řemesel. Lišila se od polis, které byly místy života „zemědělských rentiérů“. Rozhodující roli hráli producenti a obchodníci, kvůli neexistenci otroctví se začal rodit proletariát, lidé žijící z námezdní práce.

Existence města se stala nepostradatelnou pro fungování státu svými stabilními příjmy. Stát za to uděloval výsadní práva městům, zakládal nová města. Soupeření měst a šlechty o pracovní sílu a výsady upevňovala panovnickou moc. Při zakládání a rozvoji měst sehrála roli i církev. Církevní ochrana poskytovala danému místu velkou míru bezpečnosti. Tak bylo možno cestovat za obchodem po Evropě a snížily se transakční náklady na obchod.

Carbonell (2003a) píše, že na jihu Janov, Pisa, Benátky organizovaly obchod, na severu vznikla hanza, spolek 80 přístavních měst. Centra mezi sebou komunikovaly po vnitrozemských cestách. Vzniklo třetí centrum s Londýnem a Amsterodamem. Hustota městské sítě, tehdy nejvyšší na světě, umožnila četné kontakty, šíření pokroku a inovací. S rozvojem měst docházelo k sociálním střetům, které přerostly ve válečná střetnutí mezi městy a šlechtou, i samotná města trpěla vnitřními rozpory. Města se emancipovala jako samostatné státy např. Florencie, Benátky, Novgorod aj. Tyto republiky nebyly nikde demokratické, moc držel patriciát a v něm velcí obchodníci. Ale opora v kolektivním rozhodování a výkonu moci byla novátorská pro středověk, jak píše Carbonell (2003a).

Shrnutí vývoje katolické Evropy

Západ po úpadku a fragmentaci dosáhl nového rozvoje organizací do skupin jako cechy, gildy, komuny aj., vnitřní kooperace a vnější konkurence poháněly růst, skupiny se

soustřeďovaly ve městech, která byla podpořena státem jako protiváha šlechty. Císařství a papežství ustoupilo národním státům a svobodným městům. Na Východě vznikla šlechtická oligarchie, která znemožnila posílení státu a rozvoj měst a žila z nevolnické práce. Městské republiky byly kupeckými oligarchiemi, velmi se rozvíjely, ale byly malé a vojensky slabé. Moc šlechty škodila rozvoji, zatímco růst státu a měst byl prospěšný. Rovnováha státu a měst se stala vhodným směrem vývoje.

Ortodoxní Evropa

Byzanc byla mocnější a bohatší než Západ. Vnímal se jako pokračující římská říše, došlo pouze k přesunu hlavního města (*translatio imperii*), obyvatelé se nazývali Římané (*Rhómaiōi*) a byla spojena světská a církevní moc (césaropapismus), jak píše Drška (2004).

Byzanc si uchovala status velmoci a vyvíjela se odlišně díky početnějším kolónům, z nichž plynuly nejlukrativnější daně, a zásobovali armádu. Zachovala se početná vrstva svobodných zemědělců s drobnými statky, které se začaly rozšiřovat do středního rozsahu. Velkou změnou byla militarizace správy, kdy v čele správní jednotky (*théma*) stál *stratégos* vykonávající civilní a vojenskou administrativu. Vojáci v době míru obdělávali půdu, ze které neodváděli daně. Vojíní-zemědělci (*stratióti*) nahradili profesionální armádu, posílili vojenský potenciál a ulehčili státnímu rozpočtu.

Existoval drobný soukromý majetek svobodných rolníků, velkostatky bohatých majitelů a státní vlastnictví půdy. Neexistovalo léno typické pro Západ, a tak ani nevolnictví. Předností byla neexistence stavovského systému, člověk z nejnižší vrstvy se mohl dostat do vládnoucí vrstvy, jsou známi i někteří císaři nízkého původu. Probíhal vzestup magnátů, kteří vykupovali půdu svobodných rolníků, čímž stát přicházel o rolníky a daňové poplatníky, když závislí rolníci odváděli dávky vrchnosti, nikoli státu. Šlechta získala moc, císaři se snažili zabránit výkupu půdy a zachovat systém. Přesto pronikla obdoba léna zvaná *pronoia*, která měla podmíněný a časově omezený charakter, půda byla šlechtě propůjčena, proces přivlastnění ale pokračoval, jak vysvětluje Drška (2004). Carbonell (2003a) uvádí, že města v Byzanci ztrácela význam v rané době, ale později si vymohla výsady, úlevy a jiná privilegia. Přetrvala tak antická tradice městské autonomie. Konstantinopol dosáhla až 400 000 obyvatel. Privilegií dosáhly Dubrovník, Soluň, Janina aj.

Kyjevská Rus se vyvíjela podobně jako Byzanc, dotvořila systém obchodních cest a zapojila východoevropský prostor do kontaktů s Asií. Cesta od Baltu ke Kaspiku měla velký význam pro rozvoj Rusi. Jak píše Varadzin (2004), ruská města se vyvíjela podobně jako

západoevropská, ale vývoj šel jinudy, i když republiky Pskov a Novgorod vydržely dlouho. Bojaři získali moc a stali se vysokou šlechtou. Jejich vlastnictví nebylo podmíněno povinnostmi typickými pro západní feudalismus. Rus se rozpadla, Novgorod se osamostatnil jako republika, ostatní státy podlehly Tatarům. Rolníci byli do tatarské nadvlády svobodní a odváděli daň knížeti. S růstem bojarské moci se dostali do závislosti, jak říká Drška (2004). V Rusi začal pomalý boj za osvobození zpod Tatarů a sjednocení Rusi, v jehož čele mohly stanout Moskva, Tver nebo Rjazaň. Důležitými faktory byly republikánský Novgorod a Litva. Sjednotitelem se stalo moskevské velkoknížectví a Litva vytvořila unii s Polskem.

Po dobytí Konstantinopole čtvrtou křížovou výpravou, kdy Benátčané ovládli polovinu byzantského území a získali monopol ve východním Středomoří, vzniklo latinské císařství pod vládou Franků (Západoevropanů - byzantský a muslimský výraz). Velká část populace utekla do níkajského císařství, latinskou říši postihl hospodářský úpadek měst, řemesel a obchodu. Frankové zavedli rozvinutý feudalismus, rolníci ztratili svobodu, ale potvrdili městská privilegia, to bylo jediné pozitivum jejich vlády. Nikaia se konsolidovala díky původnímu systému: státní půda, svobodní rolníci, *pronoia*. Protekcionismus oživil výrobu a omezil závislost na italských republikách. Osvobodili ztracené území a vrátili se do Konstantinopole. Frankové nevládli ani 60 let, za tu dobu vyčerpali potenciál regionu, zničili administrativní systém, jak popisuje Drška (2004). Byzanc navázala na zavedený západní systém. Stát bez své půdy přicházel o vojáky, kteří byli nahrazení žoldnéři, a přišel o daně plynoucí nyní šlechtě. To způsobilo zadlužení Byzance a ekonomickou závislost na italských republikách. Se slabou armádou neodolali osmanské expanzi a definitivně padli.

S pádem Konstantinopole se Moskva stala dědicem Byzance a novým centrem pravoslaví. Symbolicky proběhla *translatio imperii*, jak Drška (2004, s. 339) cituje mnicha Filofeje: „Dva Římy padly, třetí stojí a čtvrtý nebude.“ Moskva se stala třetím Římem.

Shrnutí vývoje ortodoxní Evropy

Byzanc přežila jako centralizovaný stát se svobodným lidem, silnou armádou a slabou šlechtou, která časem získala moc, oslabila stát a omezila svobodu rolníků. Rozvoj měst to vyvážil, latinské císařství zničilo rovnováhu, Byzanc pozdější vývoj nezvládla. U Rusi jsme viděli vývoj, kde šlechta stát rozbila a díky Tatarům omezila svobodu rolníků. Města se rozvíjela nadějně, Tataři vývoj převali. Novgorod měl potenciál sjednotit Rus, ale Moskva města potlačila a posílila šlechtu na úkor rolníků, která za to podpořila cara. Symbióza státu a šlechty se stala nevhodným směrem vývoje.

3.3 Novověk

Tento výraz může mít různé časové vymezení, pro naše účely novověk definujeme jako dobu od objevení Ameriky či pádu Konstantinopole do francouzské revoluce.

Itálie měla předpoklady pro růst. Disponovala technologiemi, univerzitami, byla střediskem finančního světa s kontakty se světovými trhy. Janov ovládal západní Středomoří, Benátky východní Středomoří. Nacházela se zde největší města Západu. Varadzin (2004) vysvětluje, že malé trhy neumožnily růst produktivity práce a využívání technologie. Na malém trhu nová technologie snižuje požadavky na pracovní sílu, což snižuje mzdy a agregátní poptávku. Expanze trhu zapojuje další produkční faktory vedoucí k růstu agregátní poptávky. Itálii předstihly státy expandující díky objevení Ameriky a zaoceánskému obchodu.

Plavby vyžadovaly kvůli nákladnosti zdroje, které se našly v otrokářství. Oproti laické představě otroctví po celý středověk stále existovalo, avšak ve Středomoří a Černomoří. Koncem 15. století měly Benátky 3000 otroků. Portugalci se stali otrokářskou velmocí a ovládli světový obchod, vyčerpali se kvůli nedostatečným zdrojům a byli vytlačeni Španěly.

Dobytím Ameriky nastal příliv drahých kovů a vyvolal „cenovou revoluci“ v Evropě. Vzrůst poptávky ve Španělsku stimuloval výrobu, podnět se promítl do poptávky po luxusním zboží. Kvůli nerovnoměrnosti rozdělení jejího přírůstku nebyl stimulován rozvoj ekonomiky a luxusní statky se dovážely z Flander a Brabantu. Ceny vlny stoupily, ceny potravin zaostávaly. Neúrody zvedly ceny a španělské produkty se staly nekonkurenceschopnými.

Tak vzrostla ekonomická činnost ve Francii a ve španělském Nizozemí, kde bylo v 16. století 350 měst, jak píše Varadzin (2004). Výnos z Nizozemí byl čtyřnásobný oproti výnosu z Ameriky. Oslabení španělských měst královskou mocí posílilo nizozemská města. V Nizozemí díky cenové revoluci ztratili vlastníci půdy význam. Sedláci prodejem přebytků a zbohatnutím se dostali ze závislosti na vrchnosti. Růstem obchodu se Nizozemí stalo obchodní velmocí. Po válce za nezávislost se stalo republikou a zahájilo expanzi do Východní Indie. Spojené nizozemské provincie byly specifickým oligarchickým státem, který později přešel ke konstituční monarchii, jak popisuje Carbonell (2003b).

Tehdy se anglická společnost začala věnovat ekonomickým záležitostem. Rozšíření trhů vedlo k námořní expanzi, která vyžadovala rozšiřování loďstva. Většina bohatství se investovala do rozvoje produkční základny, nikoli do luxusní spotřeby. S budováním impéria a válkami rostlo zadlužení, výdaje se vyplatily a umožnily expanzi obchodních společností. Anglie po Cromwellovi se stala parlamentní monarchií, oligarchickým státem, ale objevil se

prostor pro svobodu svědomí a slova.

Rozšíření trhů nemělo význam jen pro západní Evropu, i střední a východní Evropa zaznamenala nárůst poptávky po produktech zpracovatelského průmyslu a zvýšení poptávky po zemědělských produktech. Díky cenovým rozdílům polští majitelé půdy získávali na vývozu obilnin, ale na Západě feudálové ekonomicky poklesli. Rozvoj na Západě vedl paradoxně k jakési „deindustrializační“ tendenci na Východě, jak píše Varadzin (2004).

V Polsku vznikla šlechtická oligarchie. Velcí vlastníci půdy zavedli „ekonomiku panských velkostatků“ oslabující města a opírající se o nevolnictví. Ústava Nihil novi dala šlechtě právo kontrolovat daně. Panovníci se stali pouhým nástrojem po přijetí Jindřichových artikul a zakotvení práva veta (*liberum veto*). Spory se řešily zásahy soukromých armád a znemožnily vytvořit centralizovaný stát, Polsko bylo zničeno absolutistickými státy za spoluúčasti odbojných polských šlechticů, kteří se bránili centralizaci, líčí Carbonell (2003b).

Ostatní státy bez kolonií a obchodních společností podporovaly výrobu a chránily své trhy. Osvícenci se snažili o růst jako projev „konkurence mezi státy“. Colbertovy reformy spočívaly v zakládání manufaktur, jejich podpoře, nákupu technologií, s cílem konkurovat Angličanům a Nizozemcům. Prusko a Sasko přijaly stejnou politiku, vynikly zbrojní manufaktury jako berlínský Lagerhaus zaměstnávající 4730 dělníků.

Když Kateřina Veliká zemřela, existovalo v Rusku 3161 manufaktur, jak uvádí Varadzin (2004). Carové využili feudálního systému k alokaci pracovníků do manufaktur, neproběhly sociální změny. Rostl produkční potenciál, venkov ale zůstával stranou. Expanze Ruska navázala na tradici Novgorodu a Pskova. V obou městech se soustředil silný obchodní kapitál ovlivňující život na Rusi. Tradice podnikavých rodů pokračovala v carském Rusku.

V 17. století Evropa ekonomicky akcelerovala směrem k nadvládě nad světem. V centralizované manufaktuře se prosadila dělba práce a specializace. V textilním průmyslu byly zavedeny nové technologie, obdobně v hornictví, vodním hospodářství. Zdokonalení hodin vyžadovalo přesné strojírenství a umožnilo zdokonalení produkčních procesů. Knihtisk vedl k rozvoji znalostí a jejich šíření v národních jazycích. Manufaktury ohrožily zastaralé cechy, které však přežily až do francouzské revoluce, jinde ještě déle.

Stát se stal hlavním ekonomickým aktérem podporujícím manufaktury. Vznikl systém stálé daně a s ním potřeba výkonné byrokracie. Výběr daní byl pracný a státy potřebovaly bankéře a finančníky. Daně a půjčky představovaly oporu stálých armád. Stálé daně a stálé

armády si vyžádaly existenci komplexního správního aparátu vykonávajícího svrchované právo, řízení armády a státu a shánění financí, jak vysvětluje Carbonell (2003b). Rozvoj státu těžil z expanze námořního obchodu a zemědělských přebytků. Stát podporoval nový ekonomický systém vyhovující investorům z buržoazie a šlechty. Ručil za mír, pořádek a ochranu meziměstské a koloniální obchodní sítě. Vybudoval úřednictvo, zavedl povinnou školní docházku, zrušil mučení a omezil trest smrti. Založil národní armádu na základě všeobecné branné povinnosti.

Carbonell (2003b) píše, že výraz „stát“ vznikl ze „*status*“ (stav), výrazu označujícího příslušníky sociálních kategorií nebo shromáždění jejich zástupců. Vznikla státní justice, orgány státní a finanční správy, policejní a justiční úřady. Rozvíjely se absolutistické státy jako Anglie, Francie, Rusko. Decentralizované státy upadaly jako Německo a Polsko. Absolutistický stát ale neuměl vymýtit feudální svobody jako výsady vazalů a privilegia měst. I za předpokládaného původu veškeré moci od Boha byli kritici přesvědčeni, že převod moci probíhá přes lid (*per populum*). Diskutovalo se o významu slova lid (*populus*) odlišného od výrazů chudina (*plebs*) a dav (*multitudo*). Užší chápání považovalo za lid vysokou šlechtu, jiné zahrnovalo i nižší šlechtu a zámožné či vzdělané elity, širší pojetí uznávalo řemeslníky a drobné vlastníky půdy. Raritou bylo chápání lidu jako veškeré mužské populace.

Sirůček (2007) líčí, jak měšťanstvo (*buržoazie*) bohatlo díky koncentraci kapitálu jako uchváceného veřejného majetku, zisků lichvářů, otrokářských výnosů. Cla také zvyšovala zisky. Vlastníci usedlostí, dílen, obchodníci získali kapitál vlastní a rodinnou prací a stali se podnikateli. Dělníci vznikli z chudiny, zkrachovalých řemeslníků, propuštěných feudálních vojáků a hlavně rolníků vyhnaných z půdy nebo bez dědictví. Buržoazie pro svůj další růst vyvolala revoluce v Nizozemí, Anglii, Francii a severní Americe. Transformace ale způsobila velkou chudobu. V roce 1789 podíl žebráků ve francouzské populaci činil 5 %, více než šlechta a církev dohromady, jak píše Carbonell (2003b). Probíhal sociální boj jako hornické stávkové ve Švédsku, povstání námezdních dělníků v Gentu a Florencii, selské vzpoury ve Francii. Nevolníci ve střední a východní Evropě se bouřili, švýcarští rolníci proti měšťům a daním, rolníci v Chorvatsku, Rakousku proti feudální vrchnosti. Rolníci se emancipovali ve Francii, Švýcarsku, Čechách, Uhrách. Šlechta tomu zabránila v Prusku, Bavorsku a Rusku.

Shrnutí novověkého vývoje

Na Západě buržoazie vznikla díky zámořskému obchodu a rozvoji absolutního státu vytlačovala šlechtu, která ale vzdorovala. Proto nizozemská, anglická a revoluce nastolily

buržoazní oligarchie, které urychlily rozvoj. Začal pomalý vývoj k demokracii. Vinou transformace objevila se velká chudoba zmírněná trochu díky revolucím, které přinesly sociální mobilitu. Na Východě vývoj šel jinak, polská šlechtická oligarchie padla, ale ruská symbióza státu a šlechty pokračovala, buržoazie byla slabá, vývoj stagnoval.

4 Industriální éra

Industriální éru si definujeme zjednodušeně, symbolicky jako dobu od francouzské revoluce do pádu Sovětského svazu.

4.1 19. století

První část epochy (cca 19. století) od francouzské do ruské revoluce představovala rozvoj průmyslu, tržní ekonomiky a liberalismu, počátky socialismu.

V technologické oblasti představoval nejdůležitější změnu parní pohon. Potřeba energetického zdroje vedla k zavedení parního pohonu, v letech 1775 – 1800 bylo postaveno 289 parních strojů, jak uvádí Varadzin (2004). Parní stroj vedl ke koncentraci výroby kvůli ceně energie. Výkonnější parní stroj snižoval náklady obsluhy na jednotku výkonu a umožnil tvorbu produkčního systému nezávislého na kolísavých přírodních zdrojích. Umožnil úspory z rozsahu a růst koncentrace výroby. Postavení parního stroje na kola a kolejnice a do trupu lodí revolucionizovalo pozemní a lodní dopravu. Vzniklo pravidelné a spočitatelné spojení země se zámořskými trhy. Technické změny transformovaly společnost nejen Anglie, vytvářela se nová, dělnická třída.

Ve Francii díky růstu populace (24,7 milionu roku 1784) se zvětšoval objem trhu a výroba. Francie ale přešla na nový stupeň výroby, roku 1789 už měla 358 vysokých pecí, jak uvádí Varadzin (2004). Počáteční reformy selhaly kvůli neústupnosti šlechty. Ministr Calonne zakrátko zanechal deficit 140 milionů livrů a státní dluh dosáhl výše 1646 milionů roku 1783. V Paříži bylo roku 1789 120 000 lidí, pro které se zřídily národní pracovny za účelem obživy.

Vaculík (1999) píše, že svolání generálních stavů vedlo ke vzniku Národního shromáždění, které se prohlásilo za ústavodárné. Ústavodárné shromáždění zrušilo vrchnostenská práva, šlechtické výsady, stavovské rozdíly, feudální povinnosti. Prohlášení práv člověka a občana obsahovalo výčet lidských a občanských práv. Vytyčila se zásada svrchovanosti národa, odpovědnosti úředníků, rovnosti lidí před zákonem, rovnosti v přístupu

k úřadům a hodnostem. Aktivním občanem se stal muž, Francouz, starší 25 let, žijící aspoň rok v místě, nepracující námezdně, nebyl bankrotář či dlužník. Ostatní byli pasivními občany. Pravici představovali monarchisté, střed nezávislí poslanci, levici jakobíni.

Po určité době revolučního zmatku byli monarchisté rozdrceni, byla nastolena mimořádná opatření, zatýkání podezřelých, rekvizice potravin aj. Konvent tvořili girondisté (proti řízení hospodářství, omezování vlastnictví a svobody) a Hora (opačné názory). Girondisté neschopní řešit krizi, drahotu a válku ztratili moc. Jakobíni zrušili vnitřní cla a vznikl jednotný vnitřní trh chráněný cly. Základem daňového systému se stala pozemková daň. Zrušení cechovních omezení, státních monopolů apod. otevřelo cestu volné konkurenci. Nevollnictví bylo odstraněno, církevní půda byla zkonfiskována a rozprodána. Robespierre nastolil teror v oblasti ekonomiky a politiky s represemi. V Lyonu popravili 1600 lidí, ve Vendée bylo zabito mnoho tisíc lidí, i v jiných městech byly popraveny tisíce lidí, jak píše Vaculík (1999). Díky odvodům národní armáda porážela feudální armády, válka se dostala za hranice. Nezlepšila se finanční situace a přechod na volně tržní ekonomiku komplikovaly náklady na obranné války, jakobíni ztratili moc, Robespierre byl popraven.

V roce 1795 se zhroutila měna, po dalších ekonomických poruchách se situace zlepšila. Zrušily se dluhy, ceny se narovnaly v rámci směnných poměrů, ekonomika se optimalizovala. Francie se stala zemí samostatných rolníků a odstranila překážky pro rozvoj průmyslu. Po direktoriu nastoupil Napoleon Bonaparte vojenským převratem. Bonaparte (konzul, později císař) zachránil republiku před monarchisty a cizí intervencí. K monarchistům byl vstřícnější, jakobíny pronásledoval. Emigranty amnestoval, vrátil jim část majetku, smířil se s církví. Školství bylo reorganizováno, byl vydán občanský zákoník platný dodnes a uzavřen konkordát s církví. Ve Francii vládl pořádek, administrativa fungovala. Kontinentální blokáda vedla k růstu francouzské produkce během 15 let o 50 %. I když Napoleon vedl neustálé války, rozpočet sestavoval vždy vyrovnaný, dokonce měl v roce 1813 rezervu 407 milionů franků a investoval značně do infrastruktury, jak píše Varadzin (2004).

Po pádu Napoleona se obnovila moc vlastníků půdy, po revolucích 1830 a 1848 se prosadila moc průmyslové, obchodní a bankovní buržoazie, jak píše Sirůček (2007). Král roku 1830 rozpustil sněmovnu a omezil volební právo na pozemkové vlastníky. Po demonstracích abdikoval, nový král rozšířil volební právo, tiskovou svobodu. Pravici zastupovali legitimisté (pro Bourbony), levici republikáni, v opozici byli bonapartisté. Po roce 1840 byla většina národa proti vládě nejen kvůli neúplné svobodě tisku, nebylo právo na zakládání politických

organizací aj. Na požadavek snížení majetkové hranice pro volební právo ministr Guizot, jak ho Vaculík (1999, s. 31) cituje, reagoval: „Zbohatněte, pánové, prací a stanete se voliči.“

Roku 1848 vznikla druhá republika, která potvrdila svobodu tisku, shromažďování a všeobecné volební právo. Komise zkrátila pracovní dobu, Shromáždění slibovalo sociální péči, prezidentem se stal Ludvík Napoleon Bonaparte. Shromáždění omezilo demokracii a volební právo, zakázalo stávky. Bonaparte provedl převrat, obnovil všeobecné volební právo a byl referendem potvrzen císařem. Byla omezena svoboda tisku a shromažďování, ale společnost byla spokojena díky konjunktúře. Landes (2004) zmiňuje liberalizaci zahraničního obchodu za jeho vlády. Zlepšilo se postavení dělníků a rolníků, stále existovaly chudinské čtvrti, ale reálné mzdy rostly a rozšiřovalo se vzdělání. Tlak na rozšíření svobod neochabl, byla snaha o sociální reformy a nivelizaci velkých sociálních rozdílů. Ke konci bylo císařství díky reformám konstituční monarchií. V posledním referendu získal Bonaparte 80% podporu.

Prusko-francouzská válka způsobila pád císařství a nástup třetí republiky ve Francii. Pařížská komuna vládla krátce, většina členů chtěla navázat na revoluci z roku 1789 a centralizaci, menšina chtěla pouze sociální a hospodářské reformy, zato rozbití státu a jeho nahrazení samostatnými obcemi. Byla poražena během „krvavého týdne“, její členové popravení nebo deportováni do Nové Kaledonie na nucené práce.

Francie začala ztrácet pozice vinou nedostatečně intenzivního zemědělství, málo koncentrovaného průmyslu, stagnace počtu obyvatelstva a slabých vazeb s koloniemi. V 60. letech Francie klesla objemem průmyslové výroby na třetí místo z druhého. Rozvoj průmyslu se zrychlil až počátkem 20. století, jak píše Sirůček (2007).

Monarchisté se rozpadli kvůli nejednotnosti a nastoupili republikáni, jejichž ústava platila do roku 1940. Vaculík (1999) píše, že v parlamentu se prosadila mnohostranná struktura odrážející veřejné mínění. Pravice se přeorientovala z monarchismu k nacionalismu a část k antisemitismu. Levice přešla od revolučního postoje k antimilitaristickému.

Velká Británie se po francouzské revoluci a napoleonských válkách stala vůdčí zemí světa, ovládla Indii, Kanadu, Austrálii a Nový Zéland, objem trhu činil 148 889 milionů dolarů (1990). Podle Varadzina (2004) podíl britského HDP na světovém byl 21,5 % a obrat zahraničního obchodu 25,8 %, saldo zahraničního obchodu bylo 14,5 milionů liber roku 1820.

Velká Británie byla parlamentní monarchií, kde se střídali liberálové a konzervativci. Rozdíly nebyly velké, strany jednaly pragmaticky. Díky svobodě tisku mělo veřejné mínění

vliv na vládu. Volební právo v roce 1832 se týkalo 20 % mužů, po roce 1867 se podíl zdvojnásobil, jak líčí Vaculík (1999). Činnost odborů, růst reálných mezd a vládní politika vedly ke zlepšení životních podmínek dělníků.

Roku 1830 Británie soustřeďovala polovinu světové průmyslové výroby, později se podíl snižoval kvůli industrializaci v dalších zemích. V roce 1871 v zemědělství pracovalo 15 % obyvatel, v průmyslu 47 %. Británie ztratila své prvenství, koloniální monopol nenutil k inovacím, vývoz kapitálu byl ziskový, ale tlumil investiční činnost doma a technický pokrok, lpěním na svobodném obchodu ztratila konkurenční převahu. Londýn zůstal centrem obchodu, bankovníctví aj., libra byla nejpoužívanější měnou světa, jak uvádí Sirůček (2007).

Vaculík (1999) píše, že Británie se demokratizovala snižováním majetkového censu, všeobecné volební právo bylo zavedeno roku 1918. I přes dominanci liberálů a konzervativců se kvůli krizi objevil důraz na sociální problémy. Liberálové schválili zrušení odpovědnosti odborů za ztráty podniků ze stávek, zavedení pracovního dne s 8 hodinami u horníků a minimální mzdy u žen a důchodů. Fabiánská společnost hájila postupné reformy vedoucí k socialismu. Nezávislá strana práce oproti ostatním sociálním demokraciím se nehlásila k marxismu. Volby roku 1906 dostaly do Dolní sněmovny Stranu práce (*Labour Party*).

Průmyslová revoluce urychlila civilizační vývoj, ale měla negativní sociální důsledky. Poklesl význam kvalifikované práce, dělníci vykonávali jednoduché operace, které mohly provádět i ženy a děti, které pracovaly od sedmi let. Disciplína byla vynucována pokutami, fyzickými tresty, bezpečnost byla minimální, neexistovalo sociální pojištění. Strojní výroba zničila profesní skupiny řemeslníků a domácích dělníků, ale zvyšovala mobilitu pracovních sil. Teoreticky bylo možné díky strojům zkrátit pracovní dobu, ve skutečnosti se prodloužila na 14–16 hodin ve snaze zvýšit návratnost kapitálu vloženého do strojů. Stát byl nucen opustit princip nezasahování a začít se sociální ochranou. V Británii byla zakázána práce dětí do 9 let a jejich noční práce, pracovní den byl zkrácen na 12 hodin, jak uvádí Sirůček (2007).

Jak píše Sirůček (2007), dominoval volný pohyb zboží, lidí, kapitálu a minimální zásahy státu do hospodářství. Vrcholem byla šedesátá a sedmdesátá léta. Milníkem volného obchodu (*free trade*) byla smlouva mezi Velkou Británií a Francií roku 1860. Do roku 1870 se uzavřelo přes sto obchodních smluv snižujících celní sazby a obsahujících doložku nejvyšších výhod. Od 80. let kvůli monopolizaci se vrátil protekcionismus s cílem zajistit monopolní zisk. Krize let 1873-96, nejtěžší a nejdelší krize, první agrární krize z nadvýroby zasáhla průmyslové země, podnítila mechanizaci, používání hnojiv a strukturální přesuny ve

výrobě. Nastoupila druhá vlna industrializace s rozvojem strojírenství, hutnictví a hornictví. Průmyslová výroba vzrostla v letech 1870–1913 pětikrát. V konstrukci se objevily nové formy zpracování železných rud. Rozvoj chemie přinesl umělou hmotu. Prosadila se masová výroba se zaměnitelnými součástmi. Předvojem bylo sjednocené Německo.

Prusko paradoxně díky porážce od Napoleona se úspěšně reformovalo a vytvořilo celní spolek severoněmeckých států, tím získalo větší trh a zvýšilo produkci. V letech 1811–1820 se zvýšila průmyslová výroba o 16 %, v dalším desetiletí už o 71 %, v letech 1830–1840 o 67 %, jak uvádí Varadzin (2004). Sjednocení Německa začalo pozvolna vznikem Německého celního spolku, který realizoval celoněmecký vnitřní trh. Revoluce roku 1848 byla neúspěšná, roku 1850 bylo možné se vykoupit z feudálních povinností, velkostatky zůstaly nedotčeny a šlechta využila prostředky k intenzifikaci zemědělské výroby.

S nástupem Bismarcka začal vzestup Pruska s cílem sjednotit Německo. Mnohé státy byly anektovány a po prusko-francouzské válce byla vyhlášena Německá říše. Německo bylo federativním státem v čele s Pruskem. Pro říšský sněm platilo všeobecné volební právo, ve spolkových zemích bylo omezené. Nejvlivnější stranou se stali sociální demokraté navzdory dřívější perzekuci, získali roku 1912 4,25 milionů členů. Centrum hájilo zájmy katolicismu, jihoněmecké zájmy a sociální ochranu živnostníků a dělníků. Liberální strany, silně nacionalistické, ztratily vliv kvůli názorovým rozdílům, rozdílné taktice a osobním sporům. Konzervativci hájili zájmy pozemkových vlastníků, pruských junkerů, jak líčí Vaculík (1999).

Na vznik Německé říše navázal dynamický rozvoj, opožděná industrializace umožnila přebírat nejnovější technické poznatky a budovat modernější průmysl, byla průkopníkem v chemii a elektrotechnice. Akumulaci kapitálu pomáhaly celní ochrana, nízké mzdy, dobrá organizace výroby, pracovní disciplína a vysoká intenzita práce. Zavedlo se nemocenské, úrazové a starobní pojištění. Nadprůměrně byl zastoupen těžký průmysl orientovaný na militarizaci a vznikaly koncerny. Německo se dostalo na první místo v Evropě. Jeho ekonomický rozvoj podnítil územní expanzi v 1. světové válce, jak píše Sirůček (2007).

Kromě Francie a Švýcarska byla Evropa monarchistická s odstíny od absolutismu po parlamentní monarchii. Britský model využily Skandinávie, Belgie a Nizozemsko. V Německu parlament schvaloval zákony a rozpočet, ale neměl vliv na jmenování a demisi vlády. Rozšířilo se volební právo, později všeobecné. Liberálové dosáhli zavedení ústavních režimů v Evropě a bílých koloniích. Rozvoj dělnického hnutí za zlepšení situace podnítil vznik socialismu. Byl ovlivněn marxismem, který ale mezi britskými a skandinávskými

socialisty nikdy nezakotvil. Bernsteinova revize s důrazem na demokratické reformy převládla jako sociální demokracie, hlavně v Německu. Důležitou roli hrály odbory díky legalizaci. V Británii měly 2 miliony členů, v Německu 850 000, ve Francii 250 000, jak píše Vaculík (1999). Hlavní úlohu v rámci světa zaujala německá sociální demokracie.

Podle Heywooda (2008) klasický liberalismus vyšel z individualismu a zplodil ekonomický liberalismus. Volný trh a obchod měly realizovat obecný užitek. Sociální darwinismus (přežití nejschopnějších) tvrdil, že sociální nerovnost odráží přirozený výběr. Později se objevil moderní liberalismus Milla, který rozvinul koncepci sociálního státu a řízení ekonomiky. Socialismus vyšel z kolektivismu a odmítal nejen sociální darwinismus a prosazoval v marxistické formě revoluci a odstranění tržní ekonomiky, v sociálně demokratické formě Bernsteina akceptoval tržní systém, ale žádal demokraticky realizované sociální reformy. Autoritářský konzervatismus, např. ruský, odmítal sebemenší změny, paternalistický konzervatismus, např. britský a německý, uznal individuální svobodu a sociální odpovědnost vycházející z morálních hodnot a pragmatismu.

Po neúspěšném liberálním děkabristickém puči Rusko zůstalo absolutistickým státem. Nízké mzdy a feudální vztahy komplikovaly růst. Nevolnictví neumožňovalo rozvoj zbožné peněžních vztahů a růst agregátní poptávky, nebyla vynucena substituce práce kapitálem. Porážka Ruska v krymské válce ukázala zaostalost země, roku 1861 bylo zrušeno nevolnictví (pruskou metodou). Po atentátu na Alexandra II. nastoupil protireformní kurs. Ale uvolněná pracovní síla nastartovala industrializaci. Roku 1879 bylo 4500 zpracovatelských podniků, v roce 1903 jich bylo 9000, jejich technická úroveň ale zaostávala. Do roku 1917 vyšlo v Rusku 24 992 patentů, ale v Německu 248 066 a v USA 1 034 227, takže Rusko stále zaostávalo, jak píše Varadzin (2004). Politika oscilovala mezi slavjanofily zdůrazňujícími jedinečnost Ruska, odmítajícími modernizaci a zapadníky s opačným postojem. Liberální opozice byla potlačena. Socialisté se rozpadli na radikální bolševiky a umírněné menševiky, jak líčí Vaculík (1999).

Po rusko-japonské válce rostla nespokojenost a požadavky reform. Demonstrace s popem Gaponem žádala rovnost občanů, pracovní den s 8 hodinami, půdu rolníkům aj., ale byla rozehnána armádou a bylo zabito 1000 osob. „Krvavá neděle“ podnítila stávky a vznik odborových organizací s politickými cíli. Revoluční hnutí se dostalo na venkov a do armády. Za reformy roku 1905 se postavili konzervativci (okt'abristé), liberálové a socialisté, odmítly je nacionalisticko-klerikální a antisemitské organizace – černosotněnci, jejichž členem se stal sám car. Vzniklá дума navzdory složitému volebnímu censu získala reformní složení. Car ji

opakovaně rozpouštěl a komplikoval census, ale příliš neuspěl ve změně složení. V roce 1913 byla průmyslová výroba na obyvatele 21krát nižší než v USA a 13krát nižší než v Německu. Sociální podmínky byly horší než na Západě, pracovní den měl 13 hodin. Industrializace způsobila změny, na které se carismus nebyl schopen adaptovat, proto nastoupila revoluce.

Shrnutí vývoje 19. století

Francouzská revoluce znamenala zlom dějin, prosadila volný trh a demokracii, ale následná nestabilita přinesla liberální absolutismus, který dokázal nastolit řád potřebný pro rozvoj, např. zavedením občanského zákoníku. Po pádu Bonaparta selhala snaha navázat na starý režim. Druhý Bonaparte nastolil znovu liberální absolutismus, který dokázal navíc reagovat na sociální změny. Bonapartismus účinně stimuloval rozvoj udržováním řádu, uznáním svobody, ale také soudržnosti. Republika však přinesla stagnaci. Británie měla graduálnější vývoj, dřívější liberalizaci a pomalejší demokratizaci, ale první začala se sociálními reformami. Liberalismus, který ji původně vynesl na vrchol, se stal překážkou pozdějšího rozvoje, Británie začala relativně upadat. Prusko s intervencionistickou a protekcionistickou politikou značně vyrostlo a sjednotilo Německo. Německo tak přeskočilo liberální fázi, konzervatismus a socialismus formovaly rozvoj Německa, které se tak stalo hegemonem Evropy. Rusko zůstalo autoritářským státem, jehož reformy byly sice přerušeny, ale spustily rozvoj, který si žádal pokračování reforem. Carský konzervatismus neměl gradualistický prvek jako britský a německý, proto vzdoroval volání po liberální a sociální reformě, kvůli své neschopnosti akceptovat vývoj musel zaniknout v revoluci.

4.2 Evropská kolonizace světa a rozvoj USA

Evropa kdysi ovládla většinu světa, i nedobyte země jí byly ovlivněny. Budeme se zabývat efekty kolonizace, hlavně britské a podíváme se na rozvoj USA jako bývalé kolonie.

Evropská kolonizace a okolní svět

Landes (2004) píše, že s objevením Ameriky začalo evropské dobývání světa vrcholící v průběhu 19. století. Španělé nevyužili možnosti Karibiku, i když Kolumbus doporučoval pěstovat cukrovou třtinu a zemědělství, čehož využili Portugalci v Brazílii a Nizozemci jako distributoři. Angličané ovládli pár ostrovů a zavedli indigo, tabák, bavlnu, ale cukrová třtina je vytlačila. Běloši nechtěli na ní pracovat, Indiáni byli nepočetní a slabí, začal dovoz otroků.

Nejen to poškodilo rozvoj Afriky. Varadzin (2004) píše, že přerušení transsaharských

obchodních cest znamenalo stagnaci vnitrozemí, rozvoj pobřežních cest byl mimo vliv Afričanů a výnosy odcházely z Afriky. Ovládnutí Indického oceánu znemožnilo růst ve východní Africe. Otroctví odčerpalo pracovní síly, minimálně 10 milionů lidí, ale dodaných. S mrtvými při transportech a bojích zmizelo z Afriky 50-75 milionů lidí.

Španělskou říši tvořily žíly rudy spojené dodavatelskými trasami, Portugalci měli malé pevnosti podél Indického oceánu a Brazílii. Cílem Portugalců v Asii byl pepř a další koření a jejich přímá doprava do Evropy. Na vrcholu dováželi 40 % pepře do Evropy. Později se pustili do vnitroasijské obchodní výměny. Portugalci využívali vojenské síly v Indickém oceánu a přižívovali se na obchodní aktivitě kupeckých lodí, jak píše Landes (2004). Podobně postupovali Angličané a Nizozemci, kteří preferovali obchod, na získaném území řízeně pěstovali plodiny: cukrová třtina, čajovník, gumovník aj. Pokud obchodníci měli problém s domorodci, obrátili se na vlády, které zasáhly a začaly budovat impéria.

Nizozemci založením Spojené východoindické společnosti začali expandovat do Indického oceánu, na Ostrovech koření vytvořili monopol na obchod. Ovládli Indonésii, Cejlon, Formosu (Tchaj-wan), byli jedinými Evropany s povoleným vstupem do Japonska. Kvůli nízkým mzdám zaměstnanci pašovali, společnost neustále měnila pravidla. Monopol vyžadoval sílu, kvůli nákladům byla vlastní správa vytlačena zástupnou domorodou, řídili ekonomiku, společnost vydělávala méně než na volném trhu a byla převzata státem, jak líčí Landes (2004). Kaučukovník a ropa podnítily přechod k volnému trhu ke konci 19. století.

Britská Východoindická společnost vstoupila na trh bavlny v Indii. Později rozšiřovala sortiment např. o opium kvůli obchodu s Čínou. Společnost o monopol neusilovala. Po bitvě u Palásí začala ale dobývat Indii, jejíž přebytky plynuly společnosti. Získávala moc v rámci místních institucí, které nerada měnila, zato indická ekonomika se měnila transferem britské technologie, jak popisuje Landes (2004).

Britské impérium fungovalo při minimálních nákladech, na řízení Indie jim stačilo tisíc kvalifikovaných úředníků, nejefektivnější byrokracie dějin ale fungovala díky symbióze s domorodými úředníky. Správní náklady časem rostly, Irák pohltit roku 1921 23 milionů liber, víc než britské zdravotnictví. Šířilo se anglické vzdělání mezi běžné lidi a vznikala kvalifikovaná třída, ale Británie udržovala domorodé loutkové vládcy, kteří stejně se získáním nezávislosti ztratili moc kvůli své opožděnosti. Ferguson (2007) píše, že Británie byla největší investor kapitálu, ve světě britský kapitál tvořil 40 – 50 % cizích aktiv, 45 % kapitálu bylo v USA a bílých koloniích, ale v Africe téměř nic, prosadila standard pro mezinárodní měnový

systém - zlatý standard, který přijaly nejen britské kolonie, ale i většina světa. Obrana impéria byla levná, v Británii mělo 99 000 vojáků, v Indii 75 000, jinde 41 000. I když impérium nepřinášelo běžným Britům prospěch, platili vyšší daně a obranné náklady místo domorodců a kolonistů, emigrací do Kanady a Austrálie si většinou zvedli příjmy a snížili daňové odvody.

Odliv peněz, přebytek kolonie, činil asi 1 % ČDP Indie, zato Nizozemci odlévali z Indonésie 10 %. Britové investovali do roku 1914 v Indii 400 milionů liber, osmkrát zvětšili zemědělskou plochu, vybudovali uhelný průmysl, položili 24 000 mil železnic, vytvořili světový telegrafický systém aj., často se státní intervencí. Díky impériu se rozšířil volný obchod, pracovní síla a kapitál byly globálně mobilní, prosadilo celosvětový zákaz otroctví. Ale průměrný HDP na Inda se zvedl o jen 14 %, zato na Brita o 347 %, zisky putovaly do britských kapes. Nezabránili hladomorům vinou důrazu na *laissez faire*. V Jižní Africe použili proti Búrům koncentrační tábory. Před zrušením otroctví dovezli přes 3,5 milionů otroků do Ameriky, nejvíc z Evropanů. Nezabránili kolonistům prováděným genocidám Indiánů a Austrálců, které se vláda, málo účinná, snažila chránit, jak píše Ferguson (2007).

Latinská Amerika následovala španělský a portugalský vývoj, i když byla původně bohatší než Severní Amerika, začala upadat. Španělské a portugalské šlechtice jen vystřídala místní šlechta. Střídání demokracie a diktatury neprospívalo vývoji. Chyběly kvalifikace, iniciativa a občanské zájmy. Státy tak byly závislé na vyspělém Západě, uvádí Landes (2004).

Landes (2004) píše, že Čína, doposud prvořadý stát světa, zaostávala vinou téměř žádné svobody měst, šlechta byla slabá. Silný stát nebyl schopen se modernizovat, až později, kdy Čína šla k revoluci. Před kolonizací ji zachránila její rozloha a lidnatost, ale vznikly v ní ekonomické sféry vlivu. Od konce 19. století se rozvíjely tržní vztahy, zrušilo se otroctví, šířilo se podnikání. Revoluce vyhlásila republiku, po občanské válce se prosadili komunisté.

V Japonsku slábla šlechta a rozvíjelo se měšťanstvo. Dokázalo inovovat na trhu bavlny rozšiřováním dílen, podněcováním nových technologií nákupu a distribuce, ochotu přijímat evropskou techniku a učit se. Revoluce Meidži svrhla šógunát, otevřela přístavy, zrušila feudální instituce. Vláda prosadila rozvoj podle německého vzoru, ale sledovala komparativní výhodu, nesnažila se mít hned těžký průmysl, zavedla veřejné vzdělání, všeobecnou vojenskou službu, budovala koloniální říši dobytím Tchaj-wanu a Koreje, vyhnula se kolonizaci a dotahovala na vyspělé země, jak líčí Landes (2004).

Ferro (2007) popisuje francouzskou kolonizaci spojenou s vyvlastněním nejlepší půdy

pro Evropany a etnické čistky Arabů s cílem osídlení Alžírsko, ale později ustoupila. Absolutistické Rusko bylo neobvykle schopné integrace podmaněných národů do impéria, kdy Tataři, Gruzínci, Němci aj. pronikli mezi elitu, např. důstojníky, a podíl rostl. Západní impéria to nedokázala v takovém měřítku vinou rasismu, Ferguson (2007) zmiňuje neúspěšný britský projekt Imperiální federace. Paradoxně bolševici realizovali jeho obdobu jako Sovětský svaz, zdeformovaný centrálním plánováním, ale politicky byl promyšlenou federací.

Británie postupně ovládla Indii, Kanadu, Austrálii, Nový Zéland. Francie postupovala z Alžírsko napříč Afrikou a do Indočíny, Rusko na Sibiř a do Střední Asie. Ne vždycky se jednalo o výhodné akvizice, Evropané z nich většinou získali málo nebo skoro nic. Vládcí domorodce vylučovali z odpovědných funkcí, tím se údržba infrastruktury stala problémem vinou nekvalifikované populace, především v Africe. Málo bývalých kolonií si po počátečním úspěchu udrželo stálý růst. Cílem kolonialismu bylo čerpat bohatství a pracovní sílu, více a levněji než přes trh, ale vždy to nevycházelo. Přesto obchodníci, funkcionáři, prostředníci, místní vládcí vydělali téměř vždy, jak vysvětluje Landes (2004). Kolonialismus přinášel utrpení, ale také výhody z otevření trhu a obchodu, transferu technologie. Infrastruktura a nemocnice byly budovány primárně pro Evropany, ale měly pozitivní efekt i pro domorodce.

Kolonialismus měl různý efekt podle kvality vládců. Nejhorším byl Leopold II., belgický král, který ve své soukromé kolonii Kongu zabil asi 10-20 milionů lidí, asi 50-66 % populace, vinou tajného otroctví. Francouzi používali stejný systém ve svém Kongu. Rummel (2003) odhaduje za koloniální Afriku a Asii 50 milionů mrtvých. Britové přes své hříchy a nedostatky byli nejliberálnější vládcí.

Spojené státy americké do první světové války

Kolonizace Severní Ameriky začala koncem 16. století a prováděli ji Angličané, Francouzi, Holanďané, Španělé. Na východě vzniklo 13 kolonií, kde půda byla majetkem krále, ale zmocňovali se jí podnikatelé a oblíbenci krále, kteří ji prodávali dále farmářům a plantážníkům za vyšší cenu. Nemajetní si ji zabírali na hranicích mezi bílými a Indiány, kteří byli vyhlazováni a vyháněni, Lewy (2004) uvádí počáteční odhady 5-18 milionů Indiánů a pokles na 237 000 roku 1900, ale většina úmrtí byla na vrub epidemiím jako v Jižní Americe.

Ferguson (2007) píše o paradoxu americké revoluce, kdy vzbouřenci byli nejbohatšími lidmi z britských kolonií. Příjem na Novoangličana se téměř rovnal příjmu na Brita a byl rovnoměrnější. Roku 1763 průměrný Brit platil daň 26 šilinků, obyvatel Massachusettsu 1 šilink. Spor byl kolem práva parlamentu uvalovat daně na Američany bez jejich souhlasu.

Jak uvádí Varadzin (2004), v roce 1774 USA měly 2 443 000 obyvatel, z toho otroci v roce 1775 čítali 501 000. Jižní státy měly plantážnickou ekonomiku s velkými vlastníky a otroky, severní státy měly klasické farmářství a města byla centry obchodu a výroby. Ministr Hamilton v roce 1791 vytyčil směrnice pro hospodářský rozvoj: dělba práce, větší používání strojů, další zaměstnávání pro osoby obvykle nezaměstnávané, podpora imigrace, poskytnutí příležitostí pro talenty, příležitost k rozvoji podnikání, zajištění a vytvoření poptávky pro nadbytečné zemědělské výrobky. USA podpořily průmyslovou revoluci díky rychlejšímu tempu růstu agregátní poptávky než tempa růstu produktivity práce oproti Evropě.

USA jsou prezidentskou republikou, Kongres se člení na Sněmovnu reprezentantů a Senát. Prezident je hlavou státu a vlády. Hlavními stranami jsou od občanské války demokraté a republikáni a silný vliv mají lobbisté. Vaculík (1999) uvádí, že federální vláda umožňovala nákup volné půdy ze státního fondu, spekulanti ji skupovali a prodávali za vyšší cenu, tak se šířilo nezákonné zabírání půdy. Průmyslová revoluce začala ve 20. letech, na severozápadu, později se dostala do „středního západu“.

Sirůček (2007) píše, že USA roku 1860 měly 23 milionů obyvatel. Na Východě se rozvíjel průmysl, na Středozápadě a Jihu prosperovalo zemědělství. Rozdíly mezi zájmy Jihu a Severu se vyhrcovaly, Jižané připisovali zaostalost své oblasti rozvoji Severu, Seveřané odpovědnost hledali v otroctví. Černé obyvatelstvo bylo na Jihu početnější než bílé, ale na Severu nepatrné. Jižané prosazovali volný obchod, Seveřané protekcionismus. Otroctví a pěstování bavlny představovaly značné kapitálové investice, Jih se snažil o jeho rozšiřování. Abolicionisté odsuzovali otroctví z morálních důvodů, podařilo se jim zakázat dovoz otroků roku 1808, ale připojení Texasu a zisk Jihozápadu z něho učinily politický problém. Zvolení Lincolna vedlo ke vzniku Konfederace, ale válku vyhrál Sever a otroctví bylo zrušeno.

Černoši představovali 10 % populace, ale census vzdělání jim znemožnil volit i přes získané občanství. Indiáni byli zdecimováni a vysídleni do rezervací. Populace rostla především imigrací z Evropy, Británie, Skandinávie a Německa, později ze střední a východní Evropy. Do první světové války se přistěhovalo 26 milionů lidí, jak uvádí Vaculík (1999).

Zemědělství se mechanizovalo, počet farem se ztrojnásobil. Od roku 1870 do roku 1890 ceny zemědělských produktů klesaly, zatímco průmyslové se zdražovaly. Rostoucí průmysl expandoval díky technickému pokroku a clům. Do roku 1913 vzrostl objem průmyslové výroby desetkrát, monopolizovaná *Standard Oil Co.* kontrolovala 90 % ropné těžby. Cleveland zakázal neúměrné poplatky, kartely, slevy a tarifní diskriminaci, bojoval

proti vysokému clu. Kvůli koncentraci a trustům byl schválen antitrustový zákon. Dělnická otázka byla komplikována nejednotností sociálního zákonodárství a neuznáváním odborů, roku 1886 se dosáhlo osmihodinové pracovní doby, říká Sirůček (2007). Do roku 1901 se USA staly světovou velmocí. Zemědělství a průmysl se velmi rozvinuly, veřejné školství se rozšířilo. Svoboda tisku se zachovala. Monopoly a trusty ale zesílily a šířila se politická korupce. T. Roosevelt zvýšil dohled na aplikaci antitrustových zákonů, zachoval přírodní bohatství, zúrodnil ladem ležící půdu, volal po integrovaném programu ochrany, rekultivace a zavlažování půdy. Před první světovou válkou byl otevřen panamský průplav spojující oceány, zkrátil cestu z New Yorku do San Franciska o 60 %, jak uvádí Vaculík (1999).

4.3 20. století

Druhá část epochy (cca 20. století) od ruské revoluce do pádu SSSR představovala vrchol průmyslové éry a přechod do informační éry, dobu plánované ekonomiky a socialismu.

Vývoj před druhou světovou válkou

Vinou první světové války se zhroutily obchodní styky mezi státy. Světová dělba práce byla rozvrácena, militarizace zdeformovala výrobní strukturu a sociální poměry se zhoršily. Evropa utrpěla, neutrální a zámořské státy na válce vydělaly (USA, Kanada, Japonsko, Švýcarsko, Švédsko). Došlo poprvé k rozsáhlému uplatňování státních zásahů. Soukromé vlastnictví bylo zachováno, vládní orgány s kapitálovými skupinami usměrňovaly výrobu a odbyt, kontrolovaly zahraniční obchod, monopolizovaly výkup zemědělských produktů, přidělovaly zakázky, regulovaly ceny a mzdy. Preference těžkého průmyslu, zanedbávání obnovy zařízení ústily v inflaci a úpadek, jak vysvětluje Sirůček (2007).

Od revoluce roku 1905 byl carismus nerozhodný a nekompetentní, obklíčený sociálními konflikty. Březen 1917 zažil pád monarchie, liberální prozatímní vláda ale neuměla vynutit si poslušnost v následném chaosu, trvala na pokračování války, byla svržena v listopadu bolševiky, kteří si disciplínu vynutili a uzavřeli mír s Německem. Bolševici se prosadili, protože měli centralizovanou a disciplinovanou stranu, byli jedinou vládou schopnou udržet státní existenci a tím získali podporu i nekomunistických Rusů, např. důstojníků, navíc dali půdu rolníkům, kteří je vnímali jako lepší variantu než návrat šlechty. Pozdější kolektivizace jim půdu ale znovu vzala, jak píše Hobsbawm (2010). Bolševici po získání moci a vlivem občanské války upustili od vnitřní demokracie a diskuse byly zakázány, politického vedení se později chopil Stalin, který režim změnil v osobní diktaturu.

Revoluce v Rusku začala v situaci, kdy země byla vyčerpaná, armáda demoralizovaná, ekonomika rozvrácená, panoval nedostatek základních potřeb. Většina populace byla negramotná a byl nedostatek odborníků téměř všech profesí. Kvůli občanské válce a zahraniční intervenci byl nastolen válečný komunismus s odvody nadbytečné produkce, povinnou prací a naturalizací vinou inflace, zabránil zhroucení armády a měst, ale prohloubil hospodářský rozvrat. Naturalizace byla podpořena teoreticky, ale praxe je vyvedla z omylu. Roku 1921 se vrátili k peněžní formě, jak píše Sirůček (2007). Pozemková reforma přerozdělila půdu. Dominovala malovýroba, kolchozy a sovchozy hospodařily na 3-4 % půdy.

Během let 1914-21 (první světová válka a občanská válka) zemřelo 19 milionů lidí, produkční schopnost země se vrátila na úroveň poloviny 19. století, Lenin přešel k NEPu (Nová ekonomická politika) a měnové reformě. Roku 1925 byl překonán předválečný objem produkce a proniklo družstevnictví. NEP přinesl určitou liberalizaci a nepřímé nástroje řízení, volný obchod, malou reprivatizaci a nabídku koncesí zahraničnímu kapitálu, soukromý sektor ovládl čtvrtinu průmyslu. Rekonstrukce díky trhu byla úspěšná a obnovil se vývoz obilovin. Zaostávání se odhadovalo na 50-100 let a 60 % populace zůstávalo negramotné. Industrializační program měl modernizovat zemi během 15 let s důrazem na strojírenství kvůli technické rekonstrukci a zvýšení obranyschopnosti, jak líčí Sirůček (2007).

Stalin zrušil NEP, zachoval hmotnou zainteresovanost a kalkulaci na principu zbožně peněžních vztahů, zavedl administrativně direktivní soustavu plánování a řízení národního hospodářství, centralizaci rozhodování s násilnými metodami. Jak uvádí Varadzin (2004), systém umožňoval koncentraci prostředků k plnění centrálních představ, často se zahraniční pomocí, ale neumožňoval vystavět horizontální vazby v systému. Ceny měly pouze kalkulační a evidenční funkci, poruchy systému se projevovaly fyzickým nedostatkem, ale ne finančním.

Sirůček (2007) píše, že ve 30. letech byl SSSR jedinou rostoucí zemí, ale krize oslabila exportní možnosti a posílila autarkní tendenci. Kovozpracující průmysl se stal předním odvětvím, hydroelektrárna Dněproges vyráběla více elektřiny než carské Rusko, vznikly traktorové závody, automobilka, textilní centrum, magistrála aj. Na nebezpečných stavbách se ale využívala otrocká práce vězňů z Gulagu, jehož rozsah stoupal. Malovýroba nestíhala zásobovat města a nízké ceny nemotivovaly k dodávkám na trh, ve městech a průmyslových oblastech se zavedly přiděly. Kolektivizace měla zvýšit podíl tržní produkce na celkové výrobě a usnadnit odchod lidí do měst. Nátlak a minimální odměny vedly k nespokojenosti a úpadku výroby. Zmatek vedl k vybití dobytka, výkup potravin způsobil hlad, majetek

kulaků byl zabaven, zahynuly 3 miliony lidí. Mimochodem celkový počet Stalinových obětí je předmětem sporu, náповědou je údaj z roku 1937 o populaci 164 milionů, o 16,7 milionů méně než demografický odhad předpokládal, jak uvádí Hobsbawm (2010). Vznikla světově nejkoncentrovanější zemědělská výroba, ale produktivita práce a intenzita výroby byly nízké.

Po úspěšné industrializaci se plánovalo posílení zemědělství a spotřebního průmyslu. Přebíraly se technologie od západních společností. SSSR téměř zdvojnásobil HDP a dostal se na druhé místo ve světě. Za války se zbrojní produkce zvýšila až na první pozici ve světě. Výdaje byly kryty zvýšením daní, půjčkami a částečně inflační emisí. Západní pomoc docházela většinou až po bitvě u Stalingradu o rozsahu 4 % sovětské výroby.

I během boomu 20. let byla vysoká nezaměstnanost, 10 – 12 % v Británii a Německu, 17 % v Dánsku, jen USA měly 4 %. Globalizace ekonomiky se ale zastavila. V USA v závislosti na stagnaci mezd rostl zisk disproporčně, poptávka nedržela krok s rostoucí produktivitou průmyslu a vedla k nadvýrobě a spekulacím. Expanze poptávky byla poháněna expanzí spotřebitelského úvěru, banky zatížené špatnými půjčkami odmítaly poskytovat nové, zkrachovaly a domácnosti měly také problémy, polovina z nich nemohla splatit hypotéky a tisíce nemovitosti bylo uzavřeno, jak líčí Hobsbawm (2010). Proces vedl ke známé krizi 30. let, která byla bezprecedentní. Každý ukazatel klesal kromě nezaměstnanosti, 22 % v Británii, 27 % v USA, dokonce 44 % v Německu. Situaci zhoršila neexistence sociálního systému. Krize zničila klasický liberalismus, vlády přešly k protekcionismu a intervencionismu a budování sociálního státu. Od roku 1932 se ekonomika zvedala, ale stále probíhala deprese.

Krize vedla ke kolapsu liberální demokracie s výjimkou Británie a dominií, USA, Francie, Skandinávie a kupodivu Československa. Prosazoval se fašismus a jeho obdoby, původem z Itálie. Demokracie padla ve Španělsku, Portugalsku, Německu, Polsku, Pobaltí a na Balkáně. Demokracie selhala, protože se netěšila obecnému souhlasu, nesmířila zájmy různých skupin, minimalistická koncepce vlády zastarala, opírala se o prosperitu, která s krizí zmizela. Síly, které svrhly liberální režimy, nebyly všechny fašistické, ale byly mu blízké. Diktátoři byli autoritářští, podporovali policii a armádu, byli nacionalističtí a antikomunističtí, ale nebyli vždy fašističtí. Některé režimy byly konzervativní, reakční diktatury, jiné prosazovaly „*organic statism*“, v katolických zemích byl korporativismus s reprezentací zájmových skupin místo parlamentu. Italský fašismus postrádal rasismus a antisemitismus typický pro nacismus. Fašismus obecně odmítal moderní svět s liberalizací, osvícenstvím, nevracel se ale ke králi a církvi, nastoloval princip vůdcovství se sekulární ideologií, odmítl

liberalismus a socialismus, jádro hnutí tvořily střední vrstvy, jak píše Hobsbawm (2010).

V USA a Británii a dominiích se prosadil moderní liberalismus spojený s Keynesovou školou, tedy se řízením ekonomiky, sociální demokracie posílila až po válce. Konzervativci se drželi díky pružnému pragmatismu, jak popisuje Heywood (2008).

Po válce USA získaly první místo ve světové ekonomice, největší zemědělský a průmyslový producent se stal největším vývozcem. Rostly investice, zavádělo se vědecké řízení práce, zrychlila se koncentrace výroby a kapitálu. V roce 1929 se staly epicentrem světové hospodářské krize. Průmyslová výroba klesla o 46 %, nezaměstnaných bylo přes 13 milionů. Pokusem řešit situaci byl New Deal, který vyrovnal do roku 1937 ukazatele na úroveň roku 1929. Opatření New Dealu zahrnovaly: státní dozor nad bankami, devalvace dolaru, prémie farmářům za redukci plochy a stavu zvířat, faktická kartelizace, úprava sociálních poměrů dělnictva a uznání odborů, veřejné práce. Překonal krizi, ale objevila se další v letech 1937-38, navíc pokračovala agrární krize a vysoká nezaměstnanost, jak líčí Sirůček (2007). USA měly pak válečnou konjunkturu, zažily prudký růst výroby, průmyslová kapacita se více než zdvojnásobila do roku 1943, zemědělská výroba se zvedla o čtvrtinu. *Lend-lease* poskytly dodávky Británii za 30,3 miliard dolarů a SSSR za 10,8 miliard dolarů. Stát vybudoval tři čtvrtiny nové průmyslové kapacity, zadával objednávky a investice. Rostla životní úroveň díky zániku nezaměstnanosti, zvýšení mezd a překonání agrární krize.

Velká Británie po válce oslabila svou pozici ve světě ztrátou části exportovaného kapitálu, růstem státního dluhu. Na modernizaci nebyly prostředky, které byly investovány do zahraničí. Revalvace libry zhoršila zahraniční obchod. Krize byla mírnější díky nízké výchozí základně, přesto výroba klesla o 20 %. Byl zrušen zlatý standard, proběhla devalvace a vznikl librový blok. Británie přijala protekcionismus a zavedla imperiální celní preferenční systém. Překonala krizi a v letech 1936-37 předčila předkrizovou úroveň o čtvrtinu. Británie za války i díky americké pomoci zesílila státní zásahy, mobilizovala vnitřní zdroje, rozšířila zemědělskou plochu a vystupňovala produkci. Polovinu vojenských výdajů kryla zahraničními zdroji – prodejem kapitálových účastí, půjčkami z kolonií a dominií. Sice zvítězila, ale ztratila impérium, v Kanadě začaly dominovat USA, jak píše Sirůček.

Francii předchozí válka oslabila, zadlužila se, inflace destabilizovala měnu. Krize měla slabší nástup díky výstavbě pohraničního opevnění, zvýšení celní ochrany, odchodu zahraničních dělníků, který snížil nezaměstnanost, a devalvací franku. Vláda Lidové fronty sice zlepšila sociální situaci, ale za cenu zvýšení nákladů a cen, snížení konkurenceschopnosti

a útlumu soukromých investic. Po další vládě došlo k vojenské porážce.

Německo ztratilo území s důležitými surovinami, kolonie a zahraniční investice, muselo poskytnout jednostrannou doložku nejvyšších výhod a dodávat vítězům množství produktů. Reparace byly stanoveny na 132 miliard marek. Hyperinflace způsobila ztrátu úspor a zhroucení měny. Od roku 1924 se marka stabilizovala a zahraniční kapitál (větší než reparační platby) oživil růst. Krize zasáhla poklesem průmyslové výroby o 41 % a obratu zahraničního obchodu o dvě třetiny, nezaměstnaných bylo 6 milionů, jak píše Sirůček (2007). Nacisté militarizovali ekonomiku, zakázali stávky, rozpustili odbory, financovali veřejné práce, používali čtyřletý plán. Omezením práce žen a rozšiřováním armády klesla nezaměstnanost. Kartelizovali průmysl, likvidovali malé podniky, koncentrovali zemědělství do dědičných dvorů. Podle Hobsbawma (2010) v Německu horních 5 % spotřebitelů zvýšilo podíl na HND o 15 %, ale v USA naopak snížilo o 20 %, fašismus tedy posiloval bohaté.

Autarkie znamenala využívání vlastních zdrojů, potravinovou soběstačnost, usměrňování zahraničního obchodu a tvorbu strategických zásob. Usilovali o materiální základnu, která by umožnila trvalou hegemonii v Evropě a pozdější světovládu pomocí exploatace zdrojů Evropy, nucených prací, vlastnických přesunů ve prospěch německého kapitálu. Northeastern University (2008) popisuje Hitlerův plán německé kolonizace východní Evropy vyhlazením a vysídlením 50 milionů lidí. Německo invazí do SSSR ovládlo území se 40 % populace, 37 % výroby a nejúrodnější zemědělské oblasti, naštěstí neuspělo.

Válečné škody SSSR byly 585 miliard dolarů, u Francie 23,5 miliard, u Británie 7,1 miliard a USA měly pouhé 0,5 miliardy dolarů škod. Ztráta životů byla u SSSR 27 milionů, u Německa 9,7 milionů, u USA 450 000, podobně Francie a Británie podle Sirůčka (2007).

Shrnutí předválečného vývoje

SSSR zavedl centrální plánování, proto se rychle industrializoval a modernizoval, ale zanedbal zemědělství. Rozvoje bylo navíc dosaženo terorem, carismus vystřídala Stalinova diktatura, demokratizace tedy neproběhla, což zčásti připomíná vývoj francouzské revoluce a vzestup Bonaparta. NEP by býval lepší variantou díky důrazu na trh, který mohl vést ke smíšené ekonomice. Ale pravděpodobně by nevybudoval dostatečnou sílu k porážce Německa. Kvůli krizi selhal liberalismus a s ním byla ohrožena demokracie v některých zemích. USA přežily krizi, Rooseveltova politika prosadila moderní liberalismus. Británii zachránil imperiální celní blok a přijetí obdobné politiky jako v USA. Francie měla ztlumenou krizi díky už probíhajícímu intervencionismu, který však byl spíše pasivní, nikoli aktivní jako

v USA. Německo demokracii ztratilo, liberální tradici ostatně nemělo, hluboká krize spolu s přehnanými podmínkami vítězů posílila nacisty. Jejich nesourodá hospodářská politika se blížila sovětské, ale posilovala bohaté, takže fašismus obecně tíhl k oligarchii, zaměřila se navíc ryze na dobytí Evropy, potažmo světa. I když nejrychleji překonala krizi, nebyla by dlouhodobě udržitelná v mírovém světě, byla prostě zaměřena na vojenskou expanzi, která nakonec selhala. Celkově Evropa mířila ke smíšené ekonomice, před válkou demokracie ztrácela pozice a po válce zlepšila jen o trochu kvůli vzniku sovětského bloku.

Vývoj po druhé světové válce

Po válce sovětský blok a rozpad koloniálního systému zrodil tři skupiny zemí. První skupina kapitalistických zemí zahrnovala Západní Evropu, Severní Ameriku a Japonsko. Druhou skupinu socialistických zemí tvořily SSSR, Východní Evropa, Čína, Mongolsko, Indočína, Kuba. Třetí skupinu představovaly rozvojové země. Nejrychlejší růst měl rozvojový svět, avšak „znehodnocený“ vyšším tempem růstu populace, takže se rozdíl mezi těmito skupinami zvýšil. Asie rostla nejrychleji, Afrika měla nejhorší výsledky. I když socialistické ekonomiky rostly, růst HDP na obyvatele byl nižší než na Západě, píše Varadzin (2004).

Po první světové válce byl intervencionismus opuštěn, po druhé světové válce zůstal, ale změnil své metody a cíle (podpora růstu a plná zaměstnanost) při zachování soukromého vlastnictví a tržní ekonomiky. Zestátnění (za náhradu) a státní investice zachránily četné podniky a zajistily obnovu infrastruktury, dolů aj, kam soukromý kapitál nechtěl investovat. Došlo k renesanci menšího podnikání. 50. a 60. léta byla „zlatým věkem“ vyspělých kapitalistických zemí. Světová výroba se zčtyřnásobila, obchod se zdesetinásobil. Ekonomický cyklus byl vyladěn. V 60. letech byl průměr nezaměstnanosti na Západě 1,5 %, jak píše Hobsbawm (2010). Na Západě a v Japonsku přežila demokracie, v souladu se smíšenou ekonomikou došlo k smíření socialismu a liberalismu ve formě sociální demokracie a moderního liberalismu. Společnost se transformovala téměř všude, rolnictvo zanikalo i v rozvojových zemích, dělnictvo ubývalo až v 80. letech vlivem technologické revoluce, rostl počet lidí se středním a vyšším vzděláním.

Hobsbawm (2010) uvádí, že roku 1973 se prohnula cyklická krize se strukturální a zůstila se inflace. Nadvýrobu provázela nedostatek paliv a surovin, což vedlo k růstu inflace v průměru o 10 %. Po krátké konjunktuře došlo k nové krizi. V roce 1983 byla průmyslová výroba nižší než v roce 1979. Desetiletí krize se projevilo poklesem výroby o 10 % a mezinárodního obchodu o 13 %, objevila se znovu masová nezaměstnanost, na konci 80. let v

západní Evropě byla 9,2 %, Británie roku 1989 evidovala 400 000 bezdomovců. Rostly sociální výdaje, politika podpory poptávky selhala, nastoupila politika omezující výdaje, snižující inflaci, přesto např. Reaganova vláda obhospodařovala čtvrtinu HNP a vytvořila obří deficit. Vlády usměrňovaly nadále ekonomiku, nedokázaly dlouhodobě snížit rozsah státu, např. po vládě Thatcherové Britové byli daněmi více zatíženi než předtím. Sociální transformace měla i negativní dopady, společnost se atomizovala, poklesl význam rodiny a komunity. Kolem roku 1980 vznikla *underclass*, občané neschopní nebo neochotní žít sebe a rodiny, závislí na veřejné pomoci vinou rozpadu soudržnosti rodiny a komunity. Nebylo tak možné přesunout odpovědnost ze státu na rodinu a komunitu, i když sociální výdaje zatěžovaly stát.

Heywood (2008) zmiňuje mimo rozvoje moderního liberalismu a sociální demokracie i zrod křesťanské demokracie po roce 1945. Formulovala sociálně tržní hospodářství jako tržní ekonomiku s málem státních zásahů, ale se sociálním zabezpečením a veřejnými službami. Od 70. let sociální demokracie kvůli sociální transformaci ztrácela voliče a objevily se neoliberalismus a neokonzervatismus. První směr oživil klasický liberalismus, prvky jsou atomismus, individualismus, minimální stát a globalizace. Druhý směr oživil tradiční konzervatismus, prvky jsou tradice, autorita, silný stát a nacionalismus. Ve východním bloku se prosadil komunismus s cílem odstranit kapitalismus, stvořit beztřídní společnost pomocí centrálního plánování, tento experiment na konci 80. let selhal.

Zpomalení tempa růstu bylo provázeno zvyšováním spotřeby státní a soukromé za nižšího přírůstku investic. O dynamice ekonomiky začala rozhodovat vědeckotechnická základna. V letech 1975-1985 se zvýšil počet jaderných elektráren ze 150 na 361, mikroprocesory snížily ztráty v sítích o 80 % apod. Rostly výdaje na vědu a výzkum, mezi lety 1975-1986, o 80 % ve stálých cenách, píše Varadzin (2004). Technologická rekonstrukce dostala přednost před kvantitativním nárůstem. Řešením krize byla modernizace, racionalizace, automatizace a také zbrojení kvůli novým vojenským technologiím. Podle Hobsbawma (2010) výkon strojů lze neustále zlepšovat a náklady snižovat, ale člověk má své limity. S vyspělejší technikou je lidská práce nákladnější. Výroba vytlačovala člověka rychleji, než trh vytvářel pracovní místa a přesun průmyslu do jiných zemí proces zhoršoval.

Británie po válce ztrácela pozici, klesla z 3. na 6. až 7. místo ve světě. Labouristé realizovali sociální program, zestátnění dolů, elektráren, plynáren a emisní banky, později zmírnili ve stylu keynesiánské teorie. Konzervativci částečně reprivatizovali, ale oživil

indikativní plánování. Průmysl se oligopolizoval. V 80. letech se proti inflaci využívala monetární politika, omezil se intervencionismus, úspory na sociálních výdajích byly podpořeny rekvalifikací, ale došlo k růstu nezaměstnanosti na 13%. Privatizací se snížil podíl státního sektoru. Británie byla postižena recesí, která ale brzy přešla. Zastavila se ztráta pozic, které byly dokonce upevněny. Prohloubily se však majetkové a sociální rozdíly, protistávková a protiodborářská politika se vymykala staré demokratické tradici, jak píše Sirůček (2007).

Ve Francii po válce posílil vliv levicových stran, komunisté se dostali do parlamentu. Sociální reformy se realizovaly spolu se zestátněním důležitých podniků. Prosadilo se indikativní plánování s investiční činností provázené inflací. Investice a státní zásahy vedly k nejvyššímu růstu francouzské historie a mezi tehdejšími průmyslovými státy podle Sirůčka (2007), zastavily tak pokles pozic. Francie skloubila tržní sektor se státním sektorem, indikativním plánováním a sociální politikou. V 80. letech nastalo zestátnění, byly zvýšeny minimální mzdy, penze, zlepšilo se sociální pojištění. K redukci nezaměstnanosti se zkrátila pracovní doba a snížila hranice důchodového věku, ale nepříliš účinně. Inflace se hlídala cenovou politikou a devalvací. Byla překonána recese a začala modernizace. Změna vlády vedla k úsporám a zastavení inflace, daňovým úlevám, omezení cenové kontroly a sociální politiky, reprivatizaci.

V SRN byla roku 1951 překročena předválečná úroveň a začal vysoký růst. Investiční vlnu podpořil zahraniční kapitál a minimální zatížení vojenskými výdaji. Exportu pomáhala podhodnocená měna. SRN se stala prvním průmyslovým výrobcem západní Evropy a druhým největším vývozcem na světě roku 1960. CDU budovala sociálně tržní hospodářství, které vedlo k sociální stabilitě, spoluúčasti odborů, „průmyslové demokracii“. Pozdější státní zásahy představovaly nepřímé nástroje regulace, státní vlastnictví převažovalo v energetice a dopravě. SPD se soustředila na kontrolu moci podnikatelů, odstraňování privilegií, garantování sociálních jistot. V 70. letech se krize řešila racionalizací spotřeby, státní podporou vlastní těžby, výstavbou jaderných elektráren. V 80. letech nezaměstnanost dosáhla 8 % a výroba klesla podle Sirůčka (2007). Vláda snížila inflaci, ale růst byl pomalý, SRN se stala největším exportérem na světě. Nezaměstnanost vedla ke zkrácení pracovní doby, vláda omezila účast na podnikání, reformovala daně. Sjednocení Německa však vývoj zkomplikovalo.

Východní Evropa po válce převzala sovětský systém, snažila se o industrializaci, kolektivizovala zemědělství. Rarita: soukromé polské zemědělství bylo nesoběstačné,

kolektivizované maďarské zemědělství bylo naopak přebytkové podle Hobsbawma (2010). Jinak v SSSR záhumenky (2 % půdy) produkovaly dvě třetiny mléka, masa, brambor. Vyššího tempa růstu HDP se dosahovalo zapojováním dodatečných pracovních sil a kapitálu, extenzivní růst musel narazit na limity růstu. Kolem roku 1960 na ně RVHP narazila, nebyla schopna zachytit nástup nových vědních oborů a začala zaostávat, jak píše Varadzin (2004).

Režim po smrti Stalina už nebyl totalitní, nedokázal účinně kontrolovat myšlení, spíš depolitizoval v důsledku. Většinu sovětských občanů už nezajímala politická prohlášení, ideologie běžné občany nijak neovlivňovala. Neoficiální intelekt se vynořil hned po Stalinově smrti, ale plně se projevil až v 80. letech. Zrodila se *nomenklatura*, sbor úředníků a stranických kádřů, samoobslužná byrokracie, která začala trpět korupcí, nepotismem a patronací, SSSR se změnil z osobní diktatury ve stranickou oligarchii. Společenská transformace měla zvláštní průběh, ženy dosáhly rovnoprávnosti, ale v politice a veřejném životě se příliš neobjevovaly. Rodina, tradice a zvyky se udržely mnohem déle (východní Německo bylo nakonec konzervativnější než západní), ve skrytu posílilo náboženství, především polské katolictví a ruské pravoslaví, jak uvádí Hobsbawm (2010).

Na jedné straně sovětský systém dokázal industrializovat a modernizovat zemi, rozšiřovat vzdělanost, zdravotní péči, zajistit důchody aj. Na druhé straně zemědělská politika selhala, čtvrtinu spotřeby uspokojovali dovozem, byrokratizace zatížila systém, existuje i pokus vysvětlit Stalinův teror snahou o redukci byrokratické džungle, aby se byrokracie nestala vládnoucí třídou, což se nakonec stalo za Brežněva. Nepružnost systému se stala osudnou, produkce stanoveného množství a kvality neobsahovala vnitřní mechanismus dovolující variabilitu, systém nebyl schopen inovovat a distribuce byla špatná. Růst životní úrovně byl zprostředkován „černým“ trhem, jak vysvětluje Hobsbawm (2010).

Investiční vlna v SSSR bez ohledu na hospodárnost způsobila disproportní růst, po Stalinově smrti bylo možné obnovení proporcionality, zvýšení zemědělské a spotřební produkce. Částečně se decentralizovaly průmysl a stavebnictví. Byl překročen předválečný stav produkce, zvýšila se individuální a podniková zainteresovanost na výsledcích. Byly otevřeny první jaderná elektrárna a největší hydroelektrárny na světě, vypuštěna první družice v kosmu aj., jak píše Sirůček (2007). Vláda nebyla ale schopna zhodnotit slabiny systému, hlavně nízkou efektivnost. Reformy kolem roku 1965 se snažily o dlouhodobé plánování, posilování samostatnosti podniků, využití tržních vztahů a omezení administrativních zásahů, ale nevydržely dlouho. Krize 70. let se projevila zpožděně a ztlumeně, pokračoval růst, až od

poloviny 70. let rostly ekonomické problémy. SSSR zvýšil svou výrobu, která měla extenzivní charakter. RVHP obecně začala trpět vnitřní nerovnováhou, šedou ekonomikou, inflací, dluhy. V 80. letech měl nejnižší růst od poválečné obnovy, byl závislý na dovozu potravin, trpěl vojenskými výdaji. Gorbačovova perestrojka měla reformovat ekonomický i politický život, ale nepřekonal stereotypy a setrvala u státního a družstevního vlastnictví. Pokus o reformu neuspěl, situace se nezlepšila a sociální problémy podnítily politické a nacionální konflikty. SSSR a jeho blok zanikl, došlo k ekonomickému a politickému kolapsu.

Shrnutí poválečného vývoje

Na Západě zkušenost krize přinesla soulad moderního liberalismu, sociální demokracie a paternalistického konzervatismu (toryovství, křesťanská demokracie) a rozvoj smíšené ekonomiky, 50. a 60. léta jsou „zlatým věkem“. Demokratický stát více než předtím ovlivňoval ekonomiku, nejen pouhými zásahy, ale i podporou trhu, což se projevilo v rozvoji malého a středního podnikání, které téměř zanikly v předválečné době. V 70. a 80. letech dosavadní politika nedokázala dobře řešit krizi a jí způsobené problémy, začala tak selhávat. Neoliberalismus měl rozporuplné výsledky, dokázal snížit inflaci a stabilizovat měnu, ale nezaměstnanost se příliš nesnížila a ekonomický vliv státu paradoxně rostl. Technická revoluce, zárodek informační éry, spustila nepředvídané změny, žádná politika neměla zcela vhodnou reakci. Teprve díky adaptaci na změny se růst obnovil, jak uvidíme v další kapitole. Na Východě komunismus měl delší růst, ale také začal upadat kvůli dosažení extenzivních limitů a neschopnosti adaptovat se na technickou revoluci, průmysl sice rostl, ale zemědělství upadalo. Stranická oligarchie se reformám bránila, takže vydržela u moci jen ze setrvačnosti. S úpadkem a neschopností přijmout reformy musela padnout. Plánovaná ekonomika fungovala ve snaze o dohánění vyšší úrovně na Západě, ale po dosažení kvůli inovační neschopnosti začala upadat, její nedostatky se plně projevíly a způsobily kolaps východního bloku.

5 Informační éra

Informační éru bychom vymezili symbolicky od pádu SSSR do zatím neurčené budoucnosti, ale její počátky spadají už do 70. let, kdy začal rozvoj informačních technologií.

5.1 Soudobý vývoj

Jak uvádí Varadzin (2004), nástup informačních technologií se projevil jako zesílení konkurenceschopnosti ekonomik, zajištění dlouhodobého růstu osvojením technologií, přechod k postindustriální a informační struktuře produkční základny, vytvoření pracovních míst v informačních a komunikačních technologiích. Rostl podíl služeb na HDP, propojení firem a počet nadnárodních korporací. Sílila globalizace, mobilita kapitálu, technologií, firmy přesouvaly výroby do zemí s nízkými výrobními náklady, jejichž ekonomiky neuměly reagovat strukturálními změnami a čelily regionální integrací, snahou vytvořit „polštář“ mezi domácí ekonomikou a světovou konkurencí, píše Sirůček (2007). V 90. letech se začaly formovat ve světě různé regionální bloky, Evropská unie vytvořila Evropský hospodářský prostor a zahájila realizaci hospodářské a měnové unie, přijala jednotnou měnu euro, v Asii se formovalo ASEAN, v Jižní Americe Mercosur. Vznikla WTO s cílem liberalizovat světový obchod. Problémy současnosti jsou migrační proudy, z východní do západní Evropy, z Afriky do Evropy, z Latinské Ameriky do USA, ekologické škody jako exploatace pralesů, znečištění ovzduší, tání ledovců aj.

Po kolapsu SSSR zůstaly jedinou supervelmocí USA. V 90. letech s cílem snížit deficit Bush starší zvýšil daně a snížil výdaje, stagnace pokračovala. Hlavně vojenské, ale i sociální výdaje zvýšily deficit 3x. Clinton usiloval o restrukturalizaci: tzv. nová ekonomika, podpora digitální revoluce, computerizace aj. Expanze Microsoftu trend potvrdila, ale jeho monopolní pozice byla dokonce napadena soudně. Státní podpora rozvíjela informační síť, telekomunikace, aplikace nových technologií. Investice zvýšily růst HDP, výroby, zaměstnanost a spotřebu. Politika se blížila neokeynesovskému modelu při udržení podnikatelské iniciativy, jak píše Sirůček (2007). Vznikla také NAFTA, zóna volného obchodu USA, Kanady a Mexika. V roce 2001 nastala recese, teroristické útoky poškodily ekonomiku na majetku, následná válka také stála peníze. Postiženy byly turistika, letectví, účetní skandály velkých firem a jejich krachy, např. Enronu, otřásl ekonomikou. Program konjunktury Bushe mladšího obsahoval snížení daní a sníženou úrokovou míru, ale vojenské výdaje stále rostly a byl překročen limit zadluženosti, roku 2005 žilo 12,6 % Američanů pod hranicí chudoby.

V Británii se thatcherismus udržel do roku 1997, jeho zásahy i přes tvrdé dopady pro nízkopříjmové skupiny prosadily strukturální změny vedoucí k oživení ekonomiky. Sirůček (2007) píše, že Blairova vláda usilovala o růst, zaměstnanost a cenovou stabilitu spolu s investicemi do zanedbané infrastruktury, zemědělství, turistiky. Británie dosáhla vyššího růstu

než EU, nezaměstnanost byla nejnižší v EU, ale předlužení obyvatelstva oslabilo ekonomiku.

Ve Francii úsporná politika stlačila inflaci, ale nezaměstnanost vzrostla na 11,7 %, nejvíce v EU, píše Sirůček (2007). Byl pomalý růst, pokles exportu a spotřeby. Nová vláda neuměla redukovat sociální výhody a výhody zaměstnanců veřejného sektoru, plánovací systém přežíval, ale ztratil adaptační a inovační schopnost. Vláda přistoupila k privatizaci velkých firem. Nezaměstnanost, hlavně mládeže, se nedařila snižovat ani zkrácením pracovního týdne. Příčinou byla poptávka po vysoké kvalifikaci, kterou nezaměstnaní postrádali. Politický konsensus byl v posílení výrobního sektoru, tvorbě pracovních míst, omezení sociálních výdajů. Veřejnost to však odmítla, alespoň se podařilo snížit státní dluh.

Německo po sjednocení řešilo integraci východní části, privatizaci podniků a restrukturalizaci. Propadlo se do recese kvůli nekonkurenceschopnosti východu a nastalé nezaměstnanosti, východní zemědělství se ale udrželo a mělo i převahu. Privatizace proběhla přes státní holdingovou společnost, vzniklo 20 000 nových firem s 1,5 milionem pracovních míst, uvádí Sirůček (2007). Kvůli sjednocení vznikl vysoký deficit, proto se zvýšily daně. Sjednocení bylo komplikováno probíhající recesí ve světě, přičemž růst Německa je závislý na exportu. Od roku 1994 se obnovil růst, výkonnost východu se zvýšila při stále nezaměstnanosti a vysokých sociálních výdajích. Východní nezaměstnanost dosáhla 23 % roku 1998. Dosavadní koncepce sociálního státu decimovala rozpočet, byla potřeba ji omezit. Po stagnaci mezi lety 2001-03 přišla reforma sociálního státu a pracovního trhu, která vedla k obnově růstu, nezaměstnanost se ale nesnížila, pod hranici chudoby se ocitlo 13,5 % lidí.

Rusko zahájilo radikální reformy jako liberalizace, obnova soukromého vlastnictví, zrušení státních monopolů. Po rozpadu SSSR stabilizovalo vztahy s novými státy založením SNS a diplomatická aktivita vytvářela možnosti pro budoucí reintegraci. Mezitím byla odstraněna kontrola cen a rychlá inflace vynulovala úspory lidí. 80 % populace se ocitlo na nebo pod hranici chudoby. Dalším krokem bylo uvolnění zahraničního obchodu a snížení cel. Až do konce 90. let trval následný propad výroby. Privatizace kupónovou metodou oproti představám koncentrovala majetek do úzké vrstvy, oligarchie. Kvůli poklesu státních příjmů se upustilo od rekonstrukce zpracovatelského průmyslu a kontroloval se vývoz velkých společností. Stabilizace rublu byla problematická, proudilo málo investic. Na reformách měli osobní zájem i samotní reformátoři a Jelcinova rodina. Asi 15 miliard dolarů bylo „vypráno“ z MMF, jak uvádí Sirůček (2007). Roku 1994 se dosáhlo dna a rostly komunistické preference, Jelcin ale vyhrál. Privatizace byla dokončena, oligarchové zbohatli, ale zemědělství nebylo

liberalizované. Asijská finanční krize zvýšila zadluženost, pokles investic, vedla k měnové reformě, inflace rostla, průmyslová výroba ale rostla. Od roku 2000 s nástupem Putina probíhaly nové reformy jako liberalizace půdy, zajištění státního vlivu ve strategických podnicích, zvýšený dohled nad finančními operacemi, zákoník práce. Nezaměstnanost klesala, průměrná mzda se zvýšila, ale důchodci patří ke skupině nedosahující na životní minimum. Slabinou země je závislost na vývoji surovinových cen, ale ekonomika roste, zadluženost se snížila a devizové rezervy se zvýšily.

V poslední době od roku 2007 probíhá ve světě nová krize, jejíž kořeny sahají do doby útoku na WTO. Tehdy uvolněná monetární politika Fedu zahájila hypoteční boom v Spojených státech, který podporovali i politici. Už dlouho existovala podpora hypotečního úvěrování americkou vládou. Bush podporoval vlivné skupiny americké společnosti – majitele nemovitostí a finanční sektor. Proto prosadil agresivní deregulaci hypotečního trhu., také díky lobbistickým tlakům. Například Fannie Mae a Freddie Mac utržitely v letech 2003 – 2008 za lobbying mezi kongresmany 114 miliónů dolarů, jak píše Kahánek (2009). K příčinám krize patří i systémové nedostatky. Deregulace hypotečního financování vedla k neřízenému vývoji. Regulační orgány nestačily monitorovat a hodnotit důsledky inovací ve finančním sektoru a nedokázaly kontrolovat vývoj. Finančníci vytvořili úvěrové produkty, které zabalili do komplikovaných investičních instrumentů. Potom dlužníci nevěděli, komu patří jejich dluh, věřitelé nevěděli, kdo je jejich dlužník. Selhal i systém bankovníctví, který vznikl po krizi 30. let po oddělení komerčních a investičních aktivit bank. Cílem onoho opatření bylo chránit vklady. V důsledku tohoto systému (zrušenému v roce 1999) existují v USA silné investiční banky. S rozředěním akcionářské struktury a bez dozoru regulačních orgánů mohli manažeři realizovat riskantní operace s cílem dosažení maximálních zisků a bonusů. Investiční banky navyšovaly svoji finanční páku, která multiplikovala výnosnost z investic. Protože nemají vlastní zdroje ve formě vkladů, během turbulencí na trhu byly odříznuty od zdrojů likvidity a začaly krachovat. Krize se dostala do světa a přidala se dluhová krize.

Heywood (2008) píše, že se po pádu komunismu zdálo, že liberalismus triumfoval, probíhala demokratizace v postkomunistických a rozvojových zemích, dá se očekávat liberalizace dalších států spolu s globalizací světového trhu. Ale nevyhnutelná tendence k nerovnosti zrodila antikapitalistické a antiglobalizační hnutí, uznání rozdílnosti a různorodosti zpochybnilo paradoxně universalismus liberalismu, multikulturalismus je spíše protikladný liberalismu. Dále se probudil nacionalismus a rozvinul se náboženský fundamentalismus, křesťanský v USA a islámský.

Moderní liberalismus byl vytlačen neoliberalismem už v 80. letech, nebyl však příliš úspěšný. Ve skutečnosti se jedná o odnož libertariánského konzervatismu, který přijal atomistický individualismus a volný trh, což je v protikladu k původním konzervativním hodnotám 19. století jako společenský organicismus a omezený intervencionismus. Udržel si důraz na řád a autoritu, zesílený v druhé odnoži – neokonzervatismu. Omezování funkcí státu posílilo stimuly, konkurenceschopnost a podnikavost, ale přineslo krátkodobé uvažování, nízké investice, zvyšující se nerovnost, vylučování ze společnosti.

Socialismus téměř zanikl, i komunisté nejen v Číně provádějí tržní reformy. Převaha kapitalismu je nepopíratelná. Dělnictvo, tradiční voliči socialismu, se scvrklo. Ale ještě v 60. letech byl ekonomický liberalismus vnímán jako překonaný, šancí socialismu jsou přetrvávající nedostatky kapitalismu. Plánovaná ekonomika ale selhala, sociální demokracie se vytrácí, takže nastoupila třetí cesta Clintona a Blaira jako nová forma. Třetí cesta obsahuje principy jako globalizace, informační společnost, tržní hospodářství, plná zaměstnatelnost. Podpora začleňování do společnosti nahradila rovnost. „Workfare“ nahradil „welfare“, čímž se odmítá zároveň neoliberalismus a sociální demokracie, snaží se o motivaci osobní aktivity jednotlivce. Třetí cesta je ale už spíše centristická podle mého názoru.

Hobsbawm (2010) píše, že na jedné straně selhal socialistický ideál jakožto utopický a nepředpokládá jeho návrat ve staré formě, na druhé straně liberální ideál také zcela neuspěl, čistý *laissez faire* systém nikdy neexistoval, ani nemůže. Nakonec i Thatcherová musela postupovat graduálně, v plné formě se neoliberalismus pokoušel prosadit ve východní Evropě a hlavně v Rusku s katastrofálními sociálními důsledky. V tomto ohledu Hobsbawm (2010, s. 570) cituje varovná slova Solženicyna z roku 1993: „Ačkoliv se zhroutil pozemský ideál socialismu a komunismu, problémy, jež chtěl vyřešit, zůstávají: využívání sociálních výhod a neúměrná moc peněz, která často řídí běh událostí. A jestliže globální lekce 20. století nebude mít účinek ozdravného očkování, pak se obrovská rudá smršť může opakovat.“ Může se tak nakonec ukázat, že dichotomie mezi tržní svobodou a mocí státu ztratí význam podobně jako teologické spory mezi katolíky a protestanty v 15.-16. století.

Problém současnosti a budoucnosti nyní spočívá ve schopnosti aktualizovat a vyvážit středový pragmatismus, typický paradoxně pro paternalistický konzervatismus, např. britský a německý. Viděli jsme, že obecně je liberalismus lepším motorem ekonomiky než socialismus, ale přílišný liberalismus měl škodlivé sociální důsledky, přílišný socialismus sice zajišťoval sociální potřeby celkem úspěšně, ale měl škodlivé důsledky pro ekonomiku. Oproti dřívějšímu

nyní považují tradiční ideologie za příliš vyhraněné koncepce. Z konzervatismu uznávám princip řádu, z liberalismu princip svobody, ze socialismu princip soudržnosti. Podle mého názoru dlouhodobě nemůže přežít žádný jednostranně zdůrazňovaný princip, jsou rovnocenné, pouze jakoby seřazené: 1. řád, 2. svoboda, 3. soudržnost. Právě to se může ukázat jako velmi důležité vodítko i pro budoucnost.

5.2 Shrnutí historického vývoje a perspektivy

Při hledání vztahu ekonomického rozvoje a politického systému v evropské historii jsme viděli níže uvedený obecný mechanismus, poté se pokusíme zjistit, jaké perspektivy před námi leží.

Shrnutí historického vývoje

V úspěšných antických státech (Athény a Řím) po krátké monarchii nastoupila aristokracie, pod ní začala vznikat vrstva bohatých a chudých občanů. Po oligarchii, kdy aristokraty vystřídalí bohatí, nastoupila demokracie, která sociální problémy řešila a vytvořila prostor pro rozvoj každého občana. Sparta byla anomálií, proto se nerozvíjela. Athény kvůli prohrané válce se dál nerozvíjely oproti Římu, který po vítězství nad Kartágem a Řeckem získal mnoho otroků. Otroctví umožňovalo rozvoj antické civilizace, ale v případě Říma vysoký počet otroků vytěsnil práci svobodných lidí, kteří se dostali do sociálních problémů. Demokracie vinou politiků problémy nevyřešila a Řím se změnil v principát, jakousi konstituční diktaturu. Kdyby Athény vyhrály, pravděpodobně by šly podobnou cestou. Místo toho se demokracie rozšířila do ostatních polis, které spolu vytvořily spolky, avšak Řecko upadalo kvůli nekompetentním politikům.

Během císařství se otrokářský systém pomalu měnil ve feudalismus, ubývající otroci byli nahrazeni kolóny, transformace však byla špatně zvládnuta, proto se ocitlo v krizi, ale zvládlo ji. Pokud by se nemusela potýkat s barbary, případně je ovládlo dřívější expanzí do střední Evropy, říše by možná pokračovala. Historie rozhodla jinak, takže vznikly nové monarchie, ve kterých se rozvíjela aristokracie vedle měst. Na Západě svobodná města zrodila buržoazii, která aristokracii svrhla a vytvořila oligarchii, která odstraňovala feudalismus a zahájila rozvoj kapitalismu, nevolníci se už stali svobodnými rolníky a začali se stávat dělníky. Na Východě války deformovaly vývoj, Byzanc kvůli Frankům a Osmanům měla ztíženou situaci a padla, v Rusi Tataři posílili aristokracii a zdevastovali města, kromě Novgorodu, takže vývoj se zastavil na aristokratické fázi po sjednocení Moskvou. Pokud by

nebyla tatarská okupace nebo by aspoň Novgorod sjednotil Rus místo Moskvy, vývoj by šel možná podobně jako na Západě.

Oligarchie na Západě se pomalu transformovala v demokracii rozšiřováním volebního práva, přijetím liberálních a sociálních reforem, ale o plné demokracii se zavedením všeobecného volebního práva můžeme mluvit v průměru teprve 100 let, současná demokracie dokázala zatím řešit různé krize relativně pružnou politikou. Ale dočasnou a značnou hrozbou byl vzestup fašismu kvůli válkám a krizi. Zatímco v Rusku kvůli slabé buržoazii carská aristokracie vzdorovala, ale nakonec byla svržena revolucí, která nastolila stranickou oligarchii. Dokázala sice zemi úspěšně industrializovat a modernizovat, avšak na bázi dlouhodobě neudržitelného plánovaného systému, takže musela padnout nebo jako v Číně přijmout reformy směrem k tržnímu systému.

Zjednodušeně, politický vývoj šel z monarchie přes aristokracii, oligarchii, demokracii a nakonec k diktatuře, pádem římského impéria byl vývoj přerušen a začal nanovo, ale ekonomický vývoj pokračoval nepřerušene hlavně na Západě díky příznivým okolnostem, přičemž otroky vytlačili nevolníci, později svobodní rolníci, pak dělníci, nyní jsme ve fázi, kdy kapitál (stroje) rozvíjený technickým pokrokem pomalu vytlačuje lidskou práci. Docházelo samozřejmě k odchylkám vývoje, které však spíše zdržovaly a spouštěly tak velmi násilné snahy o nápravu. Nejplynulejší vývoj měla tedy Británie, i když měla jednu revoluci, zvlášť komplikovaný vývoj mělo Rusko. Z politického vývoje však vyplývá nepříjemná možnost nadcházející diktatury. Je otázka, jestli demokracie vydrží nebo ne. Ale můžeme si být jistí, že monarchie, aristokracie, oligarchie nemají téměř žádnou budoucnost, tyto fáze byly jednoznačně překonány a nevrátí se.

Perspektivy

Optimistický pohled ohledně demokracie představuje Fukuyama (2002), který v návaznosti na kolaps komunismu a demokratizaci východního bloku píše o historickém vítězství liberalismu, konkrétněji liberální demokracie, kterou vnímá jako nejlepší možný systém do budoucna. Rozvoj liberální demokracie je poháněn moderní vědou a bojem o uznání (zajímavý psychologický koncept), technický rozvoj podnítil industrializaci a rozvoj kapitalismu, boj o uznání si vynutil zavedení demokratického systému uspokojujícího lidskou přirozenost, v liberální demokracii by člověk měl být nejspokojenější díky ochraně lidských práv a růstu blahobytu. Na druhé straně připouští, že v zemích liberální demokracie mají lidé dokonalá práva a nikoli povinnosti ke svým společnostem, povinnosti zde jsou nedostatečné a

nedokonalé, dále ji může ohrozit kulturní relativismus a egoistický hédonismus, faktory vzniklé paradoxně díky politické a ekonomické liberalizaci. Liberální principy mohou působit destruktivně na hodnoty důležité pro zachování společnosti. Tyto hodnoty vycházejí z jiného zdroje než ze samotného liberalismu, např. z náboženství. Kulturní relativismus může také dospět až k podkopání demokracie a tolerance, neboť moderní myšlení nevytváří dostatek překážek vůči nihilismu. I přes možná rizika a překážky však předpokládá nakonec celosvětový liberální stát.

Zakaria (2004) představuje opatrnější pohled na vývoj. Demokracii uznává jako nejúspěšnější systém, avšak má skutečně tendence k tyranii většiny. Demokracie neznamena automaticky dobrou vládu a nemá přímou vazbu se svobodou, např. otroctví v USA nebylo zrušeno demokraticky, ale vojensky, protože Jižané byli jeho zastánci. Upozorňuje na její nedostatky a rozlišuje ústavní liberalismus a demokracii jako takovou. Ústavní liberalismus předchází demokracii, např. v Británii ještě v roce 1884 mohlo volit pouhých 12,1 % lidí. Ale nynější hlubší demokratizace je paradoxně škodlivá, např. v poslední době větší otevřenost legislativy vůči veřejnosti sice přinesla referenda, ale také explozi lobbismu. V roce 1970 bylo ve Washingtonu registrováno 5000 lobbistů, do roku 1990 jejich počet narostl na 20 000. Stát se tak paradoxně odcizil občanům pod tlakem lobbistů. Politici sami se řídí svými zájmy s cílem znovuzvolení, k čemuž potřebují ale soukromé zdroje, nemají podporu vlastních stran, tedy v USA. S demokracií je navíc spojen úpadek autority ve smyslu řádu, stát potřebuje schopné a charakterní osobnosti, politici v posledních letech mezi ně však nepatří, současný systém odrazuje kvalitní osobnosti, které raději odcházejí.

Když si tedy vzpomeneme na úpadek řecké demokracie, dává nám to zpětně smysl, ostatně na to poukazuje a zdůrazňuje spíše úspěch římské republiky, kterou zakladatelé USA obdivovali a inspirovali se jí, sami přitom demokraty v dnešním smyslu nebyli. Řecká demokracie byla totiž přímého charakteru, zatímco římská a tím pádem americká republika zdůraznila prvek senátu nebo kongresu a právního řádu, hlavně ústavy. I římská republika sice podlehla, ale z trochu odlišných důvodů sociálního rázu, vzpomeňme si na reformu Gracchů, která se legálně prosadila, ale byla znemožněna nelegálně. Republika fungovala, byla by schopna reformovat tehdejší stav, ale zničila ji bezcharakternost nobility.

Můžeme se tedy ptát, jaká je možnost stability demokracie do budoucna, možná v extrémním případě svět může jít ve stopách Říma, kdy vznikne díky rostoucí integraci a globalizaci sice světový demokratický stát, ale kvůli jmenovaným problematickým aspektům

se může transformovat ve světovou diktaturu. I když tento proces může nastat dříve v samotné Americe nebo Evropě, potažmo v Rusku. Ale budoucnost je neznámá a může ji ovlivnit mnoho faktorů, nakonec to může být otázka štěstí, jako ostatně předtím v historii.

Ohledně ekonomického vývoje můžeme být optimističtější. Je nemožné se vrátit k otroctví nebo feudalismu, ty jsou prostě překonané. Plánovaná ekonomika sice selhala, ale riziko jejího návratu není úplně vyloučeno, i když jsme viděli její dlouhodobou neudržitelnost. Extrémní případ, který bych si dokázal představit, by byl kolaps ekosystému, což by si vyžádalo do extrému uplatnit plánovací princip ve smyslu striktně kontrolované produkce a spotřeby, důsledné recyklace apod. ve snaze zajistit přežití lidstva, ale takový systém by byl zcela odlišný od průmyslového socialismu, jednalo by se o jakýsi „zelený“ socialismus. To je však nouzová varianta, ke které nemusí při troše štěstí dojít.

Jinak za normálních okolností by kapitalismus měl pokračovat díky své schopnosti dynamiky, pružnosti a inovativnosti, ovšem za podmínky dlouhodobě rozumné politiky. Dokázal vytvářet značný blahobyť díky technickému pokroku, který je vlastně spojen s kapitalismem, mají vzájemnou vazbu. V poslední době technický pokrok akceleroje a jak Romer v rozhovoru s magazínem Reason (2011) vysvětluje, technický pokrok je spojen se svobodným trhem a svobodnými institucemi, které umožňují směnu informací, jejich kombinaci s novými výsledky, novými idejemi. Technický pokrok díky neustálé stimulaci může být nekonečný, ve výsledku i chudý člověk, alespoň na Západě, má nesrovnatelně vyšší životní úroveň a očekávanou délku života než král ve středověké Anglii. Technický pokrok a svobodný trh a svobodná společnost mají tedy opravdu vzájemnou vazbu. Romer říká, že to závisí na institucích a politice utvářených lidmi, že špatná politika může zdržet či dokonce zastavit technický pokrok, jako příklad může posloužit sovětská věda, jejíž úroveň byla zpočátku vynikající, ale vinou nevhodného prostředí začala zaostávat.

Pokud spojíme dosavadní úvahy, můžeme si nakonec dovolit mírný optimismus ohledně pokračující demokracie, rostoucího blahobytu a technického pokroku. Ale musíme mít na paměti, že tyto aspekty rozvoje jsou v konečném důsledku utvářeny a rozvíjeny lidmi, závisí na lidském jednání vyjádřeném v dobré nebo špatné politice.

6 Závěr

Cílem této práce bylo odpovědět na otázku, jakým způsobem fungovala vazba mezi politickými systémy a ekonomickým rozvojem v dějinách Evropy. Pokusili jsme se najít mechanismus, který podnítl vzestup evropské civilizace, která nakonec zastínila v 19. a 20. století zbytek světa a ukázal značný význam politického systému pro ekonomický rozvoj.

Druhá kapitola přinesla popis teorií růstu, institucionálních aspektů růstu, politických systémů. Zjistili jsme, že kromě faktorů růstu jako práce a kapitál, které vysvětlují v různých modelech ekonomický růst, jsou také důležité institucionální faktory jako řád definující pravidla politického a ekonomického jednání a způsob, jakým se prosazují institucionální změny, které zpětně ovlivňují ekonomický růst. Nakonec jsme získali přehled politických forem jako absolutismus, autoritarismus, republikanismus, demokracie a politických ideologií (konzervatismus, liberalismus, socialismu), které formovaly dějiny posledních dvou století.

Třetí kapitola se věnovala agrární éře, kdy jsme viděli v antice značný rozvoj řecké demokracie a římské republiky, které po nějaké době zastínil helénistický absolutismus a císařství. Ve středověku jsme viděli rozvoj nových států, ve kterých aristokracie rostla vedle svobodných měst, především na Západě, ale na Východě vývoj šel jinak, Byzanc padla, v Rusku zvítězila aristokracie a města ztratila svobodu. Novověký absolutismus potlačil šlechtu a umožnil rozvoj buržoazie, která spustila revoluce k získání moci a dalšího růstu.

Čtvrtá kapitola o industriální éře popsala rozvoj Západu po francouzské revoluci díky liberalismu a tržní ekonomice, které se navzdory překážkám a zvratům prosazovaly. Později konzervatismus s důrazem na státní intervenci ukázal trochu odlišnější cestu na příkladu Německa, které předstihlo liberální Británii a Francii. Rusko neprovedlo institucionální změny a dostalo se do revoluce. Západ tehdy dominoval světu, kolonialismus měl smíšené dopady, viděli jsme raný rozvoj USA. Po ruské revoluci se SSSR dal na cestu komunismu a plánované ekonomiky, Západ prožíval krizi 30. let, vzestup fašismu a ohrožení liberalismu, po válce se částečně obnovila demokracie, ale komunismus se rozšířil. Západ prožíval největší růst blahobytu v dějinách díky rozumné kombinaci konzervatismu, liberalismu a socialismu, později kvůli krizi 70. let se objevily vyhraněnější směry se sporným úspěchem. Východ také zpočátku rostl, ale později začal stagnovat a upadat kvůli systémovým nedostatkům, které nakonec způsobily kolaps komunismu.

Pátá kapitola o informační éře líčí soudobý vývoj a současnou krizi, dochází k závěru

o nutnosti tří prvků vyvážené politiky, tedy řádu, svobody a soudržnosti. Poté shrnuje celý historický vývoj na základě určitého mechanismu, kdy politický vývoj v antice probíhal po linii monarchie, aristokracie, oligarchie, demokracie a diktatura, proces se opakoval po pádu Říma, ale ekonomický vývoj po zániku otroctví probíhal stupňovitě, po feudalismu přišel kapitalismus, jako slepá ulička se ukázal být komunismus. Nakonec se zabývá perspektivami vývoje, demokracie se ukázala být nejvhodnějším systémem, ale má různé slabiny, které svého času způsobily úpadek Řecka a Říma a mohly by způsobit problém v budoucnosti a nástup diktatury. Ekonomika potřebuje ke svému růstu nejen svobodný trh, ale také funkční instituce, proto si musíme dávat pozor na určitá rizika, ale můžeme si dovolit mírný optimismus.

Práce se snažila zkoumat vazbu mezi politickým systémem a ekonomickým rozvojem a ukázala její značný význam. Je skutečností, že na ekonomický rozvoj působily i jiné faktory geografické, klimatické, kulturní aj. Ty jsme sice nezkoumali, ale neměli bychom je přeceňovat, např. přírodní podmínky lze těžko ovlivnit, ale politické podmínky lze měnit v průběhu času, jak jsme to viděli na proměnlivé evropské historii.

Seznam použité literatury

Knihy

CARBONELL, C.-O., et al., *Evropské dějiny Evropy: 1. Mýty a základy*. 1. vyd. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Nakladatelství Karolinum, 2003a. 254 s. ISBN 80-246-0409-4.

CARBONELL, C.-O., et al., *Evropské dějiny Evropy: 2. Od renesance k renesanci?* 1. vyd. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Nakladatelství Karolinum, 2003b. 336 s. ISBN 80-246-0410-8.

ČIHÁK, M. - HOLUB, T. *Teorie růstové politiky*. 1. vyd. Praha: VŠE v Praze – Fakulta národohospodářská, 2000. 170 s. ISBN 80-245-0126-0.

DRŠKA, V. - PICKOVÁ, D. *Dějiny středověké Evropy*. 1. vyd. Praha: Aleš Skřivan ml., 2004. 368 s. ISBN 80-86493-11-3.

FERGUSON, N., *Britské impérium: Cesta k modernímu světu*. 1. vyd. Praha: PROSTOR, s.r.o., 2007. 424 s. ISBN 978-80-7260-175-2.

FERRO, M., *Dějiny kolonizací: od dobývání po nezávislost 13.-20. století*. 1. vyd. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2007. 503 s. ISBN 978-80-7106-021-5.

FUKUYAMA, F., *Konec dějin a poslední člověk*. 1. vyd. Praha: Rybka Publishers, 2002. 384 s. ISBN 80-86182-27-4.

HEYWOOD, A., *Politické ideologie*. 4. vyd. Plzeň: Aleš Čeněk, s.r.o., 2008. 362 s. ISBN 978-80-7380-137-3.

HEYWOOD, A., *Politologie*. 4. vyd. Plzeň: Aleš Čeněk, s.r.o., 2007. 544 s. ISBN 978-80-7380-115-1.

HOBBSBAWM, E., *Věk extrémů: krátké 20. století 1914-1991*. 2. vyd. Praha: Argo, 2010. 630 s. ISBN 978-80-257-0302-01.

JUREČKA, V., et al. *Mikroekonomie*. 1. vyd. Ostrava: VŠB – TUO – Ekonomická fakulta, 2005. 327 s. ISBN 80-248-0910-9.

KLIKOVÁ, CH. - KOTLÁN, I., *Hospodářská politika*. 1. vyd. Ostrava: SOKRATES, s.r.o., 2003. 270 s. ISBN 80-86572-04-8.

LANDES, D. S., *Bohatství a bída národů*. 1. vyd. Praha: BB/art s.r.o., 2004. 634 s. ISBN 80-7341-291-8.

MLČOCH, L., *Institucionální ekonomie*. 2. vyd. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Nakladatelství Karolinum, 2005. 190 s. ISBN 80-2461029-9.

SIRŮČEK, P., et al., *Hospodářské dějiny a ekonomické teorie*. 1. vyd. Slaný: Melandrium, 2007. 512 s. ISBN 978-80-86175-03-4.

VACULÍK, J., *Obecné dějiny novověku IV (1789-1918)*. 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita v Brně, 1999. 176 s. ISBN 80-210-2185-3.

VARADZIN, F. - FRAIT, J. - ČERVENKA, M., *Ekonomický rozvoj a růst*. 1. vyd. Praha: Professional Publishing, 2004. 330 s. ISBN 80-86419-61-4.

ZAKARIA, F., *Budoucnost svobody*. 1. vyd. Praha: Academia, nakladatelství Akademie věd České republiky, 2004. 352 s. ISBN 80-200-1285-0.

ZAMAROVSKÝ, V., *Dějiny psané Římem*. 4. vyd. Bratislava: Perfekt, a. s., 2005. 272 s. ISBN 80-8046-297-6.

ZAMAROVSKÝ, V., *Řecký zázrak*. Praha: Euromedia Group, k. s., Erika, s.r.o., 2000. 528 s. ISBN 80-242-0403-7, ISBN 80-7190-205-5.

Elektronické zdroje

KAHÁNEK, R., *Seriál: Proč vznikla hypoteční a finanční krize* [online]. c2009, poslední revize 14. 9. 2009 [cit. 2011-04-19]. Dostupné na: <http://www.investicniweb.cz/serialy/proc-vznikla-hypotecni-financni-krize/>.

LEWY, G., *Were American Indians the Victims of Genocide?* [online]. c2004, poslední revize 22. 11. 2004 [cit. 2011-04-04]. Dostupné na: <http://hnn.us/articles/7302.html>.

Northeastern University. *Hitler's plans for Eastern Europe* [online]. c2008, poslední revize 21. 3. 2008 [cit. 2011-04-06]. Dostupné na: http://www.dac.neu.edu/holocaust/Hitlers_Plans.htm.

Reason. *Post-Scarcity Prophet* [online]. c2011, poslední revize 23. 4. 2011 [cit. 2011-04-21]. Dostupné na: <http://reason.com/archives/2001/12/01/post-scarcity-prophet>.

RUMMEL, R. J. *Exemplifying the Horror of European Colonization: Leopold's Congo* [online]. c2003, poslední revize 6. 11. 2003 [cit. 2011-03-15]. Dostupné na: <http://www.hawaii.edu/powerkills/COMM.7.1.03.HTM>.

Prohlášení o využití výsledků diplomové (bakalářské) práce

Prohlašuji, že

- jsem byl(a) seznámen(a) s tím, že na mou diplomovou (bakalářskou) práci se plně vztahuje zákon č. 121/2000 Sb. – autorský zákon, zejména § 35 – užití díla v rámci občanských a náboženských obřadů, v rámci školních představení a užití díla školního a § 60 – školní dílo;
- beru na vědomí, že Vysoká škola báňská – Technická univerzita Ostrava (dále jen VŠB-TUO) má právo nevýdělečně, ke své vnitřní potřebě, diplomovou (bakalářskou) práci užít (§ 35 odst. 3);
- souhlasím s tím, že diplomová (bakalářská) práce bude v elektronické podobě archivována v Ústřední knihovně VŠB-TUO a jeden výtisk bude uložen u vedoucího diplomové (bakalářské) práce. Souhlasím s tím, že bibliografické údaje o diplomové (bakalářské) práci budou zveřejněny v informačním systému VŠB-TUO;
- bylo sjednáno, že s VŠB-TUO, v případě zájmu z její strany, uzavřu licenční smlouvu s oprávněním užít dílo v rozsahu § 12 odst. 4 autorského zákona;
- bylo sjednáno, že užít své dílo, diplomovou (bakalářskou) práci, nebo poskytnout licenci k jejímu využití mohu jen se souhlasem VŠB-TUO, která je oprávněna v takovém případě ode mne požadovat přiměřený příspěvek na úhradu nákladů, které byly VŠB-TUO na vytvoření díla vynaloženy (až do jejich skutečné výše).

V Ostravě dne.....

.....
jméno a příjmení studenta

Adresa trvalého pobytu studenta:

.....